

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	16
'Aho	Pulelulu, 26 Sepitema 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 16/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Pulelulu 26 Sepitema, 2018
Taimi : 10.00am.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO
		4.1 NGAahi FAKAMATALA FAKATA’U:
		4.1.4 MEIDECC 2017
		4.1.5 Poate Sino’i Pa’anga Malolo Mei he Ngaue 2016/2017
		4.1.6 ‘Ompatimeni Sanuali 2016 – Sune 2017
		4.1.7 Komisoni Fili 2017
		4.2 Lipooti Hono ‘Atita ‘o e Ngaahi Ngaue Fakapa’anga moe Faipau ki he Lao 2016/2017
		4.3 LIPOOTI ‘O E ‘A’AHI KI HE NGAahi VAHENG A FILI 2018
		4.3.1 Vava’u 15
		4.3.2 Tongatapu 6
		4.3.3 Tongatapu 8
		4.3.4 Tongatapu 9
		4.3.5 ‘Eua 11
		4.4 Ngaue Ke Lipooti ki Fale Alea ke Fakapapau’i
		4.4.1 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao ‘o e Konisitotone ‘o Tonga 2018 (Fika 10/2018)

		4.4.2 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule'anga 2018 (Fika 13/2018)
		4.4.3 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule'anga 2018 (Fika 20/2018)
		4.4.4 Fakamatala Fakata'u 'a e 'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2016/2017
		4.4.5 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Pa'anga & Palani Fakafonua 2013, 2014, 2015 & 2016
		4.4.6 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Mo'ui 2016
		4.4.7 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Toutai 2016/2017
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Poaki.....	8
Me’a ‘Eiki Sea.....	9
Kole ke fakapapau’i fakamatala Palēmia fekau’aki mo e <i>Sea Star</i> ke ‘oua takihala’i kakai.....	9
Fehu’ia e totongi <i>rent</i> fakamāhina e TAMA.....	10
\$6000 tupu <i>rent</i> fakamāhina e TAMA	10
Tokanga Palēmia ki he founa na’e ‘ave ai <i>Sea Star</i> ki he TAMA.....	10
Fakamahino Tongatapu 3 ko e me’a kotoa pe Pule’anga ‘oku tali mei Kapinetai	11
Tokanga ki ha lēkooti tauhi ‘e he <i>Public Enterprises</i> ki he totongi <i>rent</i> e TAMA.....	11
Fakama’ala’ala ko Fale Pa’anga ‘oku totongi mai ki ai <i>rent</i> ‘a e TAMA.....	11
Lava ke fakalelei’i palopalema kau ngāue ta’evahe ‘i Ha’apai.....	12
Fiema’u ha founa ngāue fo’ou ki ha ola ‘oku fo’ou.....	12
Tokanga ke fakafo’ou founa ngāue Pule’anga.....	14
Fakahā te ne toki vakai fakalelei ki he founa tā fakafoki ai 3 miliona he <i>Sea Star</i>	14
Tukuaki’i kaunga Fakafofonga Tongatapu 3 he ‘isiu fekau’aki mo e <i>Sea Star</i>	15
Fakama’ala’ala ki he founa na’e ‘ave ai ki he TAMA.....	17
Tokanga ka alea’i ‘isiu <i>Sea Star</i> ke tepile’i pea toki alea ki ai e Fale.....	18
Fehu’ia ‘uhinga ne ‘ave <i>Sea Star</i> ki he TAMA kae ‘ikai ko e Potungāue Toutai.....	19
Tali Tongatapu 3 ki he ‘uhinga ne ‘ave ai <i>Sea Star</i> ki he TAMA.....	19
Tokanga ki he ta’evahe māhina 6 kau ngāue savea he Sitesitika.....	20
Tali Pule’anga kei fai ngā ki he vahe kau savea Sitesitika.....	20
Kole ke fakamā’opo’opo lisi kau ngāue ta’evahe Sitesitika	21
‘Osi kamata hono totongi e taimi ngaue lolotonga e matangi ko Gita	22
Tui Ha’apai 12 ‘osi taimi e fo’i tali lolotonga fai e ngaue ki ai kae ‘ai ha founa fo’ou.....	22
Tokanga ki he ngaahi sisitemi fakalele ngāue ‘a e Pule’anga.....	25
Palopalema he tokolahi kau ngāue lau ‘aho	26
Tokanga ki ha mafai Lao Fakatu’upakē he taimi hoko ai ha fakatamaki	26
Fiema’u ke liliu Lao Fakatu’upakē ke feau fiema’u hoko ai fakatamaki fakaenatula	26
‘UHINGA e <i>state of emergency</i> ke fakafaingofua’i ngāue he taimi fakatamaki	26

Fakama'a'ala he founga kae toki totongi kau ngaue ne faifatongia lolotonga <i>Gita</i>	27
Ngaahi palopalema fekau'aki mo e kau ngāue lau 'aho.....	27
Lipooti Fakata'u Potungāue <i>MEIDECC</i> 2017	31
Ngāue Pule'anga ke fakamā'opo'opo ngāue ke pule'i tu'u'anga satelaite 2	33
Tokanga ki he founga vahevahe ngaahi maama sola	33
Tali ki he tokanga ki he lahi ngaahi maama sola uesia	34
Tokanga ki he te'eki mahino kuo holo totongi 'uhila he lele ngaahi maama sola.....	35
Ngaahi kole ongo Niua ki he ngaue'aki maama sola	37
Pāloti'i tali Fakamatala Fakata'u <i>MEIDECC</i> 2017.....	39
Fokotu'u ke tali Lipooti Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō 2016/2017	39
Fakamatala Fakata'u 'Omipatiment 2016/17.....	40
Fakamālō'ia ngāue 'Ofisi 'Omipatimeni.....	41
Fie 'ilo ki he ola hopo faka'ilo 'Ofisi e Komisiona Vā mo e Kakai	41
Taukave Pule'anga 'ikai ha fepaki e lao mo e tau'atāina 'Omipatimeni	43
Pāloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u 'Omipatimeni 16/17.....	44
Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2017	44
Tokanga pe 'e malava kakai Tonga 'i muli ke kau mai he fili.....	44
Tokanga pe 'oku fai ha ngāue ki he ngaahi hoha'a 'omai mei he Komisiona Faifili	46
Komisoni 'oku ne tokanga'i e fili ia 'oku fili ia 'e he Tu'i.....	46
Kole ki he Pule'anga ke to'o mu'a loto taaufehi'a he ngaahi feme'a'aki e Fale	47
Fehu'ia e 'uhinga 'ikai ke 'i Fale Alea Fakataha Tokoni ke tali fehu'i ki he Fale	48
Fakatonutonu ke tuku e nofo 'o fakafetau ki he Fakataha Tokoni.....	48
Tokanga hā 'oku 'ikai fakakau ai ta'u 16 ke kau he fili.....	Error! Bookmark not defined.
Tokanga 'oku li tuku hau kau Tonga he levi he fakafetongi pa'anga.....	51
Tokanga 'ikai tali <i>ID</i> fakafonua Tonga 'i tu'apule'anga.....	52
Tali ke tuku mu'a ngaahi 'isiu 'ohake ke toki alea 'i 'amui	53
Pāloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2017	54
Lipooti 'Atita Ngaahi Ngāue Faka-Pule'anga & fai pau ki he Lao 2016/2017	54
Kole ke toloi mu'a Lipooti 'Atita.....	54
Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 6.....	55
Fakama'ala'ala Lipooti 'A'ahi Tongatapu 6.....	55
Fakamālō'ia ngaahi kolo Tongatapu 6 he pou pou ki he polokalama fakama'a kolo.....	57

Fakalotolahi'i vāhenga fakakau ngaahi ngāue kakai fefine he silini tokoni mei Fale Alea.....	58
Kau pō ako fanau me'a mahu'inga'ia ai Kosilio Tongatapu 6	58
Mahu'inga'ia Tongatapu 6 he tauhi lēkooti fakapa'anga ki he ngāue faka'atita	59
Kau mate maama hala ngaahi me'a ne tokanga ki ai Tongatapu 6	59
Fakamahino taimi 'osi ki ai ta'etute koloa me'atokoni mo langa afā	59
Fakamahino ki he kakai fai pe ngāue lahi ki he ngāue hala	59
Kei palopalema'ia pe ngaahi kolo 'e ni'ihhi Tongatapu 6 he ma'u'anga vai	60
Kei tu'uma'u pē fakatokanga 'e kei tu'ulahoko pē la'ala'ā	60
Tokanga ki he nō he pangike.....	61
Tokanga ke to e vakai'i <i>MIA</i> 'enau polisi ki he vahe kau toulekeleka.....	61
Lahi pēseti 50 taimi fakataha 'a'ahi Fale Alea ko e tokanga ki he faito'o konatapu	61
Polokalama Tongatapu 6 ke tokonia fānau tupu e fonua	62
Kole ke fakaiviva polisi fakakolo mo 'enau mafai he kolo.....	62
Tui Palēmia mahu'inga ke tokonia polisi fakakolo.....	64
Lipooti ki he ola ngāue kuo lava he Sea Kōmiti Kakato.....	65
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fika 10/2018	67
Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 20/2018	68
Pāloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Sino'i Pa'anga Mālōlō 2016/2017	70
Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u 'Omipatimeni 2016/2017	70
Kelesi.....	71
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	72

Fale Alea 'o Tonga

Aho: Pulelulu, Sepitema 2018

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke mou hiva mai e Lotu e 'Eiki.

(Pea na'e hiva'i kotoa 'e he Hou'eiki Mēmipa 'a e Lotu e 'Eiki)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki, kole atu ki he Kalake ke kātaki ui e Hou'eiki Mēmipa e Fale.

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele 'a 'Ene 'Afio kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'atā ke u fakahoko hono ui 'o e Fale ni ki he pongipongi ni. 'Aho Pulelulu 26 'o Sepitema 2018.

(Na'e lele heni 'a e tali ui 'a e Fale)

<009>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: ... 'Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu'a.

'Eiki Sea: ...

Kalake Tēpile: 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Tānaki Pa'anga, Tute, Polisi mo e Ngāue Tamate Afī, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu.

Poaki

'Eiki Sea ko e ngata'anga ē tali ui ko e 'Eiki Minisitā Mo'ui 'oku kei hoko atu 'ene poaki folau. Tatau pea mo e 'Eiki Minisitā Ngōue kei hoko atu 'ene poaki folau. Poaki me'a tōmui mai 'a e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua kei hoko atu mo e poaki folau 'o e 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō kei hoko atu mo e poaki 'a 'Eiki Nōpele Fusitu'a kei hoko atu mo e poaki folau 'a Tēvita Lavemaau 'o tatau ia pea mo Sāmiu Kuita Vaipulu. Ko e toenga e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau ui 'oku 'i ai 'a e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'āfio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Tama Tu'i, Tupou VI kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini, Nanasipau'u. Tapu atu ki he Hou'eiki e fonua, tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Hou'eiki mālō homou laumālie lelei. Ko u lave'i pē ko 'eku toki foki mai eni kuo 'osi kamata 'a e fakataha e Fale Alea ka 'oku 'i ai 'eku 'amanaki lelei ki he 'etau ngāue mo e 'asenita. Ko u vakai hifo ko 'etau 'asenita 'oku kotoa hifo 'i he Kōmiti Kakato 'i he taimi ni. Ka kimu'a pea tau liliu 'o Kōmiti Kakato 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga fika 3 'o Tongatapu. Kātaki pē koe 'Eiki Minisitā Leipa 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Io 'e Sea pea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea. Ko u ki'i fie tu'u hake pē au 'o fakahā atu 'a e tali lelei ho'o me'a mai. Mau mate he 'ofa atu ka koe pea 'oku fakafiefia 'aupito ho'o foki mai 'oku mau 'ofa atu he ko u, tautautēfito ki he motu'a ni. Mau fakamālō ho'o me'a mai. Ko e Sea ia ko ē kimu'a na'a ne pole mai ia kiate au pea ko u fakamālō atu ho'o me'a mai ko u mate he 'ofa atu kiate koe 'o ha'u ke fakapalanisi 'etau fokotu'utu' pea ko u 'ofa lahi atu fakamālō atu kiate koe. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā. Talitali lelei pē ho'o 'ofa. Fakafofonga Tongatapu 3 me'a mai.

Siaosi Sovaleni: Mālō 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. Ko u kaungā kau mo e 'Eiki Minisitā he talitali lelei e Feitu'u na me'a mai ke hoko atu e faifatongia.

Sea na'e fai e ki'i fēme'a'aki 'aneafi 'a e ...

<002>

Taimi: 1010-1015

Kole ke fakapapau'i fakamatala Palēmia fekau'aki mo e *Sea Star* ke 'oua takihala'i kakai

Siaosi Sovaleni: ...me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia 'a e *Sea Star*. Ko e Kautaha ko eni 'oku tu'u 'i Uafū, 'o pehē na'e fakatau pea kuo ma'u ia 'e he tokotaha kehe. Ka na'e fai pē 'a e fēme'a'aki pea na'e fakahua pē, pea fai pē homau fatongia ko e kumi mai 'a e fakamatala 'oku mo'oni, pea na'e fai pē 'a e fie tokoni. Sea, na'e ma'u mai 'a e fakamatala pē ko e 'uhinga pē ke fakama'ala'ala na'a uesia ai 'a e fakakaukau 'a e fonua, kae 'uma'ā 'a e Fale ni, 'i he ngaahi fēme'a'aki na'e fai 'aneafi.

'Eiki Sea, ko e *Sea Star* ko e *facility* pē eni ko e kautaha pē eni 'oku kei 'i he Pule'anga pē. 'Oku fakalele eni 'e he Kautaha *Public Enterprise* ...mo e ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga, 'a ē na'e fa'a

Small Industries fuoloa. ‘Oku tu’u he taimi ni, fakatatau ki he fakamatala ‘oku ma’u ‘e he motu’a ni Sea, ‘oku lolotonga *rent* atu ‘e he TAMA, ‘a e ongo fale ko eni ki he motu’a pisinisi ko eni Sea, talu mahalo mei he 2015. ‘A ia ‘oku ma’u ai ‘a e ki’i sēniti. Pea ko e kole pē ia ‘Eiki Sea, ki he Feitu’u na, mo e ‘Eiki Palēmia, ke mai e ngaahi fakamatala pehē ke kātaki pē ‘o fakapapau’i mo fai pē ha ki’i vakai ki ai. He ko e ‘uhinga ko eni ‘oku kei tu’u tonu pē ‘i he Pule’anga. Ka na’e pehē ia kuo mole ‘a e pa’anga mo e alā me’a pehē. Ko e ‘uhinga ke ‘oua ‘e to e uesia ‘a ‘etau tālanga mo e feme’a’aki ‘a e Hou’eiki Mēmipa, mole ai taimi ho Falé Sea, pea to e ala uesia ai ‘a e fakakaukau ‘a e kāinga mo e fonua foki Sea.

Sea, ko e ki’i fakama’ala’ala pē ia Sea ‘a ia ko e *Sea Star* ia ‘oku kei ‘i he Pule’anga pē ‘oku nau kei fakalele ‘e he Kautaha ‘a e Pule’anga, ‘o *rent* atu kitu’a ko e TAMA, pea ‘oku kei ma’u ai pē ‘a e *rent* ‘o ‘omai ‘o tokoni ki he faifatongia ‘a e Pule’anga. Mālō Sea.

Eiki Sea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fehu’ia e totongi *rent* fakamāhina e TAMA

Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Feitu’u na pea ko u kau fakataha pē mo e ongo lea kimu’a ‘i he fakamālō ki he ‘Eiki, ‘o lava ke tau kamata mo koe ‘i he ‘aho ni Sea. Ko ‘eku ki’i fehu’i pē ki he Fakafongia Fika 3 ‘o Tongatapu? Pē ‘oku fiha ‘a e *rent* ‘i he ta’u? Mālō Sea.

\$6000 tupu *rent* fakamāhina e TAMA

Siaosi Sovaleni: Sea! Hangē ko e me’a na’e fai ki ai ‘a e pōtalanoa ‘anenai Sea. Na’e fakahua ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele ‘e taha he ko e ngaahi fakamatala ko eni ‘oku ma’u kotoa pē ‘e he Pule’anga Sea. Kae tuku pē mu’a ke u tali atu ‘a e fehu’i ‘a e ‘Eiki Minisitā. Fakatatau ki he fakamatala ‘oku ou ma’u, ‘oku ono afe tupu he māhina talu mei he 2015 mahalo pē na’e kimu’a atu ai. ‘A ia ‘oku tātānaki mai tau pehē pē ‘oku 8 mano he ta’u ‘o a’u mai ki he taimi ni. Mālō.

Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia!

Tokanga Palēmia ki he founga na’e ‘ave ai *Sea Star* ki he TAMA

Eiki Palēmia: Fakatapu atu ki he ‘Eiki Sea, kae ‘uma’ā ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki. Mou kātaki pē hangē ‘oku ngali fakamoleki hotau taimi ‘i he ‘etau talanoa kihe me’a ko eni. Ka ko u tui ‘oku ‘i ai pē hono mahu’inga. Ko e me’a ko ē na’e ‘uhinga ‘eku lave ki ai ko e ‘uhinga ko e fu’u fuoloa ‘etau feme’a’aki ko eni ‘i he Uafu, ‘a eni ko e tokoni ‘a e *EC* ke fakataumu’a ki he toutai. Pea ko e me’a na’a ku kau au ‘i he fu’u ‘ohovale lahi. He ko e ma’u ‘a e motu’a ni, na’a ku ko Fale Pa’anga na’a nau tokanga ‘i ‘a e *Sea Star*, ‘a e fu’u fale ko ena ‘i tahi. Pea na’e ‘oange kia kinautolu ke nau fakakaukau’i pē ko e hā, ha me’a ke tā fakafoki’aki ‘a e nō ko e 3 miliona mei he *Asian Development Bank* na’e nō ‘e he kautaha ko eni. Pea na’a ku toutou ‘eke ‘e au ia pe ko e fē ‘a e taimi ‘e lava ke totongi ai ‘a e nō ko eni? ‘Oku ‘ikai ke u ma’u ‘e au ‘i he ‘ene tu’u he taimi ni, ‘oku kei laumālie lelei pē ‘a e 3 miliona.

Ko e me’a na’a ku hoha’a ki ai pea u ‘ohovale ‘oku hala e fakatau pe ko e *rent* pea ko e lisi atu. Ka ko e me’a na’a ku ‘ohovale ai he na’e toki ‘ave pē ki he TAMA ‘i he 2015, pea na’e ‘ikai ke u ‘ilo’i pē ko e hā na’e fakamoulu ai ‘o ‘ave ai ki he TAMA? Ka ko ‘eku fehu’i? Ko hai na’a ne hanga ‘o fai ‘a e fo’i fakakaukau ko ia ke ‘ave ‘a e me’a ko ia ki hē?

‘Eiki Sea: .Fakatonutonu Sea?

‘Eiki Palēmia: Ke ‘ave ma’u pē ‘a e ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia! Ko e fakatonutonu mei he Fakafofonga Tongatapu 3?

Fakamahino Tongatapu 3 ko e me’a kotoa pe Pule’anga ‘oku tali mei Kapineta

Siaosi Sovaleni: Sea! Ko e pehē ko ē ‘oku fakamoulu he ko e me’a kotoa pē ‘oku tali ‘e he Kapineta pea toki fai he ko e *asset* pē ia ‘a e Pule’anga. ...kapau te ke toki me’a pē ki ho’o kau ngāue ke nau vakai’i pē. Mālō.

<004>

Taimi 1015-1020

‘Eiki Palēmia: Sea fakamolemole atu ‘oku kau he lea ko ē mahalo ‘oku ‘ikai ko ha lea ‘oku tonu ia ke u fai ‘e au, ka ‘oku ou kei nofo ‘i he taimi ni ‘o tāla’a lahi pē ko hai lolotonga ‘a e fu’u *asset* eni na’e totonu ke tau ngāue’aki ‘i he ‘aho ni, ‘alu ko eni ‘etau toutai kuo ‘alu ‘a e *asset* ko eni. Na’a ku ou hoha’a pē au he na’a ku feinga keu ‘ilo’i pē na’e founa, toki ‘ai pē ko e TAMA ia na’e toki ‘ai pē kimui fekau ke nau o ‘o pē ko e hā na’e ‘ave ai ki he tama, ‘ikai ke tuku pē ‘i falepa’anga, kā ko e fo’i fokotu’utu’u ko ē ke ‘ave fu’u *asset* ko eni ‘oku tu’u ‘i he mata pē ia ‘o e uafu, ko e me’a ia na’a ku hoha’a au ki ai, kaikehe, tuku ke tau toki talanoa ki ai ‘amui ka tau hoko atu, mālō.

‘Eiki Sea: Ha’apai 12.

Tokanga ki ha lēkooti tauhi ‘e he *Public Enterprises* ki he totongi *rent* e TAMA

Mo’ale Fīnau: Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē ki he hou’eiki. Sea ko e *issue* ko eni ‘oku ‘i ai ‘eku fakakaukau ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea pē ‘oku me’a ní ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lēkooti ‘a e Potungāue ko eni ‘a e *Ministry Enterprise* ki he totongi ko eni 6000, ‘a eni ‘i he māhina. Ko e ki’i fehu’i pē ia ‘oku ou ‘ohake pē ‘e au ia, he ‘oku totonu ke faingofua pē hono ma’u ‘a e me’a ia ko eni, he kapau ‘oku ‘i ai ha *account* ‘i he pangikē he ko e taimi ní hangē ko e fakamatala ko eni ‘a e fika 3, ko e *facility* ‘a e Pule’anga, lisi ki he tokotaha ko eni ‘a eni ‘a Zai, 6000 ‘i he māhina talu mei he 2015. ‘Oku ‘i fē ‘a e lēkooti ko ē ‘i he 2015 ki he 2018 ‘o e totongi *rent* ko ia.

Fakama’ala’ala ko Fale Pa’anga ‘oku totongi mai ki ai *rent* ‘a e TAMA

Siaosi Sovaleni: Kole pe Sea pē ‘e lava ke u tokoni atu. ‘Ai pē Sea pē te u lava ‘o tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Hangē pē ko ia ko e ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ‘oku ‘alu ki he TAMA ‘a e *rent* pea ‘oku nau lipooti mai leva ki he pisinisi ‘a e ko e ‘uhinga ki he Potungāue ko ē ‘a e Pule’anga, pea ‘oku *depend* mei ai pē ko e hā ‘a e *dividend* ‘oku nau totongi mai ko ē ki Fale Pa’anga. ‘A ia ko e founa pē ia ko ē ‘oku ngāue’aki ko ē ‘e he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’angá, ko e tokoni pē ia Sea mālō.

Lava ke fakalelei'i palopalema kau ngāue ta'evahe 'i Ha'apai

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Sea ko 'eku hoko atu pē 'a'aku ia 'i he ki'i me'a nounou ko eni 'Eiki Sea, 'aneafi na'a ku 'ohake 'a e *issue* 'aneafi ki he fekau'aki pea mo e vahe 'a e kau ngāue 'i Ha'apai. 'Eiki Sea 'oku ou fiefia ke u fakahā 'i he Fale ni kuo solova 'a e palopalema ko eni, pea makatu'unga pē ia 'Eiki Sea mei he tau pehē pē ko e loto fie ngāue mei he Pule'angá fakafou mai 'i he kau ngāue 'a e 'Eiki Minisitā ko eni 'a e Pa'anga.

'Eiki Sea ko e poini 'oku ou 'ohake heni, ko e fanga ki'i *issue* ko ē iiki pehē ni, hangē ko ha tau pehē ko ha ki'i lāunga mei he fanga ki'i mei he kakai ha tuai ha'anau vahe, ko e *issue* ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai keu tui au ia 'oku fiema'u ia ke 'ai ha fu'u kōmiti fili pē ko ha fu'u kōmiti ke to e fai ha fakamole makehe ke fai hano fakataha'i. Ko e poini pē 'oku ou 'ohake 'Eiki Sea he koe'uhí he ko e pa'anga 'a e fonua 'oku fakamoleki. 'Oku 'i ai 'a e 'ū tohi heni 'Eiki Sea 'oku fetohi'aki mo e Minisitā Pa'anga lolotonga pē 'a e *issue* ia kuo 'osi tohi mai mei he kau ngāue *Ministry* fakafou mai ki he motu'a ni 'o ma fetohi'aki pea lava ai pē 'o solova 'a e palopalema 'Eiki Sea.

Sai, ko e palopalema ko ē 'Eiki Sea 'i he vahe 'i he mahino ko ē ki he motu'a ni hono 'omai ko ē mei he falepa'anga ko e palopalema ia mei he fa'u ko ē 'o e konituleki, 'a ia ko e konituleki 'Eiki Sea 'oku fo'u ia ki he kau ngāue lau 'aho, 'oku 'ikai ke kau ai 'a e kau *staff*. Ko e konituleki ko eni 'Eiki Sea ko hono palopalema he 'oku totonu ke mātu'aki nounou 'aupito 'a e taimi ko ē ke fakahoko ai. Te u 'oatu 'a e ki'i fakatātā 'Eiki Sea, ko e konituleki ko ē 'oku fakamo'oni ai 'a e kau hiko veve, 'oku fo'u ia mei he *Ministry of Infrastructure*. Pea 'oku 'osi 'i he 'enau 'ū komipiuta 'a e 'ū kātoa 'a e 'ū foomu mo e 'ū me'a ko ē 'o e konituleki, 'oku 'ikai ke to e fa'u ke to e nofo 'a e tokotaha ngāue 'Eiki Sea ke ne to e hanga 'o to e hiki ha konituleki fo'ou. Ko e me'a ko ē 'oku fakahū 'i he konituleki 'Eiki Sea ko e hingoa pē mo e *rate* 'ene vahe mo e lōloa 'ene konituleki, fo'i me'a pē 'e tolu. Ko hono fakahū ko ē he konituleki 'Eiki Sea he fakafuofua 'a e motu'a ni, kapau 'e nofo hifo 'a e sekelitali 'o ne fakahū, ko e kau ngāue ko ē 'i Ha'apai ko e toko 4, kapau 'e 'oatu 'a e hingoa tau pehē ko Sione, Tevita, Paula pea mo hai 'a e tokotaha ko ē, kā tangutu hifo 'a e ta'ahine ngāue ko ē 'i he konituleki 'o ne tā 'o fakahū pē ki he loto konituleki, 'Eiki Sea houa pē 'e taha, fakapapau'i atu houa pē 'e taha ...

<005>

Taimi: 1020-1025

Mo'ale Finau : ... Ka ko e hā e 'uhinga 'oku talamai ai ia ke tali ha māhina e 2, māhina e 3. Ko e 'eke atu, ko e talí, ngāue ki ai, ngāue ki ai. 'Eiki Sea, 'i he 'aho ni, 'oku ou tui, Hou'eiki, tau hanga 'o fakahekeheka hotau fonuá, ki ha 'alunga 'oku fo'ou. Pea ko ia ai, 'oku ou fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'alu e fekumi 'o a'u ki Fale Pa'anga, talamai mei ai ko e konituleki. Pea 'oku mo'oni ia. Pea na'a ku tohi atu 'aneafi, 'ilo pē 'e he Minisitā Pa'angá, na'a ku tohi atu ki he ta'ahine ngāue. 'Eiki Minisitā, mo ho'o Sekelitali, mālō ho'omou ngāue, kuo u ongo'i 'e au kuo u fiemālie, koe'uhí he kuo mou hanga 'o talamai, ko e polopalemá e. Ko e ki'i konituleki ko ē 'oku hiki'i ko ē 'i ha miniti e 20, kuo 'alu ia 'o laulau uike, ke fai.

Fiema'u ha founa ngāue fo'ou ki ha ola 'oku fo'ou

'Eiki Sea, ko e poini 'a e motu'a ni he pongipongi ni. Kapau 'oku tau fiema'u ha ola 'oku fo'ou,

fiema'u ke tau hanga 'o fakahoko ha ngāue 'oku fo'ou ange. 'Atu 'eku fakatātā ko eni, 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e fa'ahinga *attitude* ia 'oku nofo he fonua ko eni, na'e toka ia mei mu'a. 'UHINGA pē ki he'enua sio 'anautolu ki he me'a ko ē na'e tuku'au mai he fonuá, pea fakatātā hake pē e kau tama ia ko ē, ki he kau tama ko ē, 'alu hifo ki hē, pea hangē ia ko ē Sea, ha fo'i me'a ko ē 'oku tukufakaholó, 'o hangē ia 'oku lelei. Ke to'o mai pē e fu'u pepa ko ē 'o tuku ki hē.

'Oku ou fakamālō heni ki he Minisitā ko eni e Toutai, 'i he .. Na'e 'i ai e pa'anga e 24 miliona na'e 'asi he ongoongó 'aneuhu, 'Eiki Sea, ko e me'a ko eni fekau'aki mo e *IFAD* pē ko e *IFAD*, pē ko e hā hono fakaleá. Ko e 24 miliona Tonga, 'omai ki Tonga ni, ke tokanga'i e ki'i kautaha ko eni ko e *MORDI*, ke *spread out* he fo'i ta'u 'e 5. Kātoa e kau lea ko ē 'i he polokalamá. Kapau te tau fanongo he taimi 'enua leá, he'enua 'omai, tō atu, fo'i palani, ko e fo'ilea mahino ia. Hākeaki'i e masivá e, hākeaki'i e masivá. Kapau te tau 'eke he 'aho ni, ke 'omai angé e lisi e me'a ke faí. 'E 'omai ha lisi?

'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku fa'a me'a'aki pē 'e he 'Eiki Palēmiá. Ko e 'aho ko eni, ko e 'aho eni 'o e *implementation*. Ko e 'aho eni ke tuku atu a e fu'u palani matolú, ka tau hanga 'o lisi mai e me'a ke faí, he ko e me'a ia 'oku fie fanongo ki ai e kakai e fonuá. Talamai, 'eka 'e 5 'e tō ia, pē ko e hā e me'a ko ē, 'e 'ave ia ki he kolo ko ē. Ko e 'uhingá kae lava ke *justify* 'a e 24 miliona. He ka 'ikai, te tau konifelenisi pē mo fakataha mei Sanuali ki Tisema. 'Ikaí ha me'a 'e hoko.

Ko ia, Sea, 'oku ou 'oatu pē 'a e fakamālō ko eni. Kuo mahino he 'aho ni, ko e konituleki. Ko e hā nai ha me'a te tau faí? 'Atu e ki'i fakatātā. Taimi ko ē na'a mau teke ko ē ke hiko e vevé 'i Ha'apai, 'ilo lelei 'e au e ki'i kau tama ko ē na'e 'omai. Te nau mā kinautolu he lue he halá. 'Ilo lelei 'eau. Ko hotau natula 'otautolu, Sea, ko e kakai Polinisiá, ko e kakai pē 'oku pehē. Hala pē he seniti, kae lue pē ia, vala ma'a pē ia, hangē pē 'oku 'i ai ha'ane me'a. 'Omai e kau tama ko eni, pea faí 'emau ki'i *lecture*, pea u talaange. Kau tangata, ko e hā e 'uhinga 'oku mou ngāue ai? Talamai 'enautolu, ko 'emau ngāue pē he ko e 'uhingá na'a ke talamai. Kuo u pehē atu, hala ia. 'Ai mai ha tali e taha. Talamai 'e he ki'i motu'a e taha, Sea. Ko 'eku ngāue, ko e 'uhingá ke teuteu'i hoku 'apí. Kuo u talaange. Ko fē ho 'api? Ko Ha'apai. Ha'apai *is my home*. Fo'ilea pē ko ia e taha, 'Eiki Sea, hū e kau tangata ki tu'a, 'alu. 'Osi e 'aho e 2 kuo u fakakaukau ke u ki'i muimui atu, sio atu au 'oku 'ikai pē ke fu'u kakato.

'Eiki Sea : Fakafofonga, te u tuku atu ho'o miniti e 2 ke faka'osi mai ho'o poini.

Mo'ale Finau : Mālō. Hangē pē 'oku fakavavevave pē, Sea, 'a lotu kolo. Kuo u fakakaukau ke u ki'i 'alu atu he 'aho hokó, ke..... 'alu atu au ia 'oku 'ikai ke maau e hikó ia. 'Ilo 'e au mahalo na'e toko lahi e kakai ia, mahalo na'e 'i ai ha tamaiki fefine, Sea, nau fakalaka nautolu ki hē. 'Aho hokó pē, ha'u e kau tama kuo u 'osi fetongi atu au. Kuo u talaange, mou 'omai, tau 'alu. Mau lue he halá, 'alu he ki'i tuliki kotoa pē. Mau o atu ia 'o tangutu, mau mālōlō, kuo hela'ia, 'i ai e la'isea 'oku 'ata. Pea u 'eke ki he tamasi'i e taha. Hā e 'uhinga na'a ku ha'u ai? Talamai 'e he tamasi'i, ko ho'o ha'u 'o tokoni. Hala ia. Ko 'eku ha'ú, ke fakamahino kia moutolu 'oku mahu'inga e ngāue 'oku mou fakahokó. Ko e mo'ui eni 'a e fonuá. Ke hākeaki'i hotau 'apí. 'Api 'oku masani, pea faka'ofó'ofá.

Sea, 'oku ou fakamolemole pē, Sea, heva atu 'eku ki'i lea he me'a ko eni, ka 'oku ou tui 'oku hanga 'e he me'a ko eni 'o kápui 'a e ...

<006>

Taimi: 1025 – 1030

Mo'ale Finau: ...’A e laumālie tau langa fonua ‘oku fakahoko hotau fonua. Ko ia ‘oku ou fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā mālō ‘aupito ko ena kuo fiefia e kāinga mei Ha’apai kuo lava ke solova e palopalema ke lava ke ma’u ai ‘enau vahe, ke nau foki ā ki ‘apī ‘oku ‘i ai ha’anau ki’i koloa ke tokoni ki si’onau ngaahi fāmili mālō ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Ha’apai 12, Hou’eiki Minisitā mo tatali pē koe’uhī ‘oku ‘i ai mo e tokanga makehe pē ‘a Ha’apai 13 ki mu’a pea mo toki me’a mai.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia pehē foki ki ho’o Fale ‘Eiki. ‘Eiki Sea hangē pē ko e ngaahi feme’a’aki, mau haka he langi kuo tau ho’o me’a mai Sea ‘oku ke kei laumālie lelei, kā ‘oku mau fakamālō ki he Tokoni Sea. Sea na’e ‘i ai ‘a e sunami na’e tō he uike kuo’osi mo e uike ni kei lava pē ‘e he Sea Le’ole’o fataki e fatongia ko ia pea ‘oku ou fakamālō ki ai ko e hoko pē eni e fau mo e fau.

Tokanga ke fakafou’ou founa ngāue Pule’anga

Sea ko e me’a ‘oku ou ki’i fokoutua hake ai Sea ko e ngaahi palopalema ‘oku hoko ki Ha’apai fekau’aki pea mo e ngaahi founa ngāue kā ‘oku ou manatu Sea ki he taimi na’a ku kei kalasi tolu ai he Lautohi Pule’anga, na’a ku fanongo ai ki he ngaahi feme’a’aki ‘a e Fale Alea. Pea na’e ‘i ai ‘a e Minisitā Pa’anga e ‘aho ko ia ko e Toketā pea ko e Minisitā mei Ma’ufanga, pea ko ‘ene me’a hake he fai e hoha’a pea ko e me’a hake ‘a e Minisitā Pa’anga ‘o ne me’a mai Hou’eiki kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Sea ko e sisitamu ko ia ‘oku kovi, pea ko ia ‘oku hangē ‘oku ou to e ‘omai ko eni ‘Eiki Sea ke fakahoko atu ki he Hou’eiki ke kumi ange he ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au ko e hā e ‘uhinga e fo’i lea ko e sisitamu na’a ko e me’a eni ia ‘a e Minisitā pea kuo ne pekia, pea ‘oku ou ‘omai pē ‘e au ki he Fale ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘o e ‘aho ni kumi ange na’a ‘oku ‘i ai ha fo’i voka pehē homou potungāue ke ‘omai pea kapau ko ia, fokotu’u atu Sea kumi e sisitamu ko ia pea to’o ia kae ‘omai ha sisitamu fo’ou, ka tau lava ‘o nga’unu he ‘oku ou tui ko u pehē pē ko e Minisitā eni ‘oku ne ‘omai ‘ene founa ko eni Sea pea ‘oku ou lava ‘o ...ko e tama Ha’apai pē ia, kā te ne lava ‘o to’o ‘a e palopalema ‘a Ha’apai he ko e palopalema eni kuo fuoloa ‘emau lele mai mo ia pea ‘oku ou fakamālō atu ‘Eiki Sea ‘a e ma’u faingamālie, mālō.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Pa’anga

Fakahā te ne toki vakai fakalelei ki he founa tā fakafoki ai 3 miliona he Sea Star

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Sea fakamālō atu he ‘omai e faingamālie ko e ‘ai pē ke u ki’i tali nounou pē ki he ngaahi fakamalanga ko eni kuo lava. ‘Uluaki pē ‘oku ou fakamālō atu ki he Fakafounga Ha’apai 12 ‘i he fakamālō kuo fai ki he kau ngāue ‘a e motu’a ni ‘i he me’a na’e fai. Ko hono ua pē, tali pē ki he Fakafounga Fika 3 ‘o Tongatapu, te u toki vakai’i ‘a e kongā ko ē ki he *rent* pē ‘oku fiha he mähina mo e ta’u, kae tau talanoa foki ‘aneafi na’e pehē na’e ‘i ai ‘a e

maumau 'a e Fale pea tuku atu kitu'a kā ko e me'a 'oku mahino lelei pē ki he motu'a ni ko e 3 miliona 'oku 'iate au ia 'i Fale Pa'anga 'oku fai hono fakakaukau'i pē 'e lava fēfē hano totongi.

Ko e me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a Ha'apai 13 ki he voka ko ia 'a e sisitamu 'oku ou tui tama ko e fo'i voka ia na'e toki 'oange he'ene kōvana ki ai 'a e fo'i voka ko ia kā 'oku 'ikai ke u fu'u loko ma'u lelei pea kapau ko e, ka te ma toki talanoa pē ki ai kitu'a 'i he mahino lelei kiate au 'a e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Ha'apai 12, mālō Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Leipa

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea, 'oku ou ki'i fakalavelave atu pē 'o fekau'aki mo e 'isiū mahu'inga ko eni na'e 'ohake 'e he 'Eiki Palēmia 'o fekau'aki mo e *Sea Star* pea kuo fai e ngaahi tali fakamaama lahi 'aupito mai mei Tongatapu 3 pea 'oku ou fakamālō atu kā 'oku ou fie hoko atu pē he 'oku mahu'inga, ko e ola ko ē 'o e *Sea Star* te tau fakafaikehekehe'i ia ko e ola ko e 3 miliona 'oku mo'ua ki ai 'a e Pule'anga ko eni. Ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e Fakafofonga 'o Ha'apai 12 ko 'eku fehu'i atu ke tau talanoa pē ko e hā 'a e ...

<007>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: .. fu'u sisitamu, na'e makatu'unga ai 'a e mo'ua ko eni.

Tukuaki'i kaunga Fakafofonga Tongatapu 3 he 'isiu fekau'aki mo e *Sea Star*

Makehe mei ai Sea, 'oku tau talanoa leva tautolu ia ki he *issue* kehe, 'a ia ko e *issue* kimui, 'a e totongi 'o e *rent*. Ko fē sino 'oku totonu, pea na'e totonu, ke 'ave ki ai 'a e *facility* ko eni. 'Oku mea'i foki 'e he motu'á ni, he 'oku 'ikai ke 'uhinga lelei kiate au 'a e hanga 'e Tongatapu 3 'o toutou tali 'a e ngaahi fehu'i, he 'oku 'ikai ke kau he Pule'angá he Minisitā. Ta 'oku mahino kiate au ta ko ia na'a ne fai 'a e fo'i *dealer*.

Lord Tu'ilakepa: Sea Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pea 'oku ou 'uhinga'i leva 'e au 'ene ma'u 'a e ngaahi 'ilo ko iá, pea 'oku sai ke tau fanongo..

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e Fakatonutonu mei he Fakafofonga Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou fie fakatonutonu pē ki he Feitu'u na, ke ke fakamolemole, 'osi mea'i 'e he kakai kotoa 'o e fonuá ni, ko e Palēmiá na'e me'a mai 'o 'eke mai ki he Falé ni, pē 'oku 'i fe'ia 'a e 3 miliona, mo e fu'u koloa pē ko e *asset* ko ē 'oku tu'u 'i tahi. Fehu'i? 'Oku ke fehu'i mai kia mautolu ko e me'a ko ia 'oku me'a mai ai 'a e 'Eiki Palēmiá..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e hā e Fakatonutonu kae hoko atu kātaki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko e Fakatonutónú, ke ke fanongo mai ki he me'a ko eni 'oku ou 'oatu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io 'oku ou fakaongo atu pē au Sea ko e hā 'a e Fakatonutonu he 'oku 'ikai ke u fanongo atu au ..

Lord Tu'ilakepa : Ko e Fakatonutonu ko e Palēmiá na'e me'a mai mo e me'a ko iá ki Falé ní, 'o 'eke mai.

'Eiki Sea : Hou'eiki, mo ... Fakafofonga Nōpele, me'a mai kia au. Me'a mai ho'o Fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa : Tokanga 'aupito 'aupito Sea ki he Minisitā ko ení he ko 'ene tō'onga pē eni na'e fai lolotonga 'emau feme'a'aki mai he taimi ho'o me'á. Ta ko eni toki me'a mai 'a e Minisitā Pa'angá 'i he pongipongi ni, 'oku ne mea'i lelei pē 'oku 'i ai 'a e fatongia 'o e 3 milioná, pea 'oku ne fakakaukau'i ko e hā 'a e founa 'e totongi'aki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fakatonutonú ?

Lord Tu'ilakepa : Pea ko 'eku fakatonutonú ia. 'Ikai mei 'ohake 'a e *issue* ko iá he Falé ni, ko e 'Eiki Palēmia na'e me'a mai ki he Falé ni, 'o 'eke mai ki he Falé ni, fē 'a e 3 milioná ? Ke 'eke mai ki he Falé ni he 'oku mea'i 'e he ni'ihí he Falé ni 'a e me'a ko iá, ta ko ē 'oku 'i he Pule'angá pē ia. 'Oku 'ikai ha taha 'e kau he Pule'angá, ko moutolu pē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e hā 'a e Fakatonutonu?

Lord Tu'ilakepa : Si'i, 'oku 'ikai pē ke hū mālie ha me'a ia ki he Minisitā ko ení. 'Osi taimi ke fakatonutonu fakalelei 'a e Feitu'u na.

Siaosi Sovaleni : Ki'i fakatonutonu pē eni ia 'e taha Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : Ko eni 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ia hangē na'e fai ha *dealer*. 'Eiki Minisitā, ki'i kātaki pē 'o ki'i 'ai'ai lelei pē. Ko e me'a ia na'a ku fakahoko ki he Palēmiá, na'e tali pē 'e he Kapinetí, mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'angá mo e Palēmiá, 'a e founa 'oku 'ave ai ha koloa 'a e Pule'angá, ki hano va'a pē 'e taha. Kae kātaki, anga fēfē ho'o tu'u hake pē, ho'o me'a hake, kaikehe mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea mālō 'aupito kau hoko atu. 'E Sea, ko e fo'i lea ko e *dealer* ko e *deal* 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku palopalema. Ko e *dealer* he founa halá ko e me'a kehe ia ko e *corruption* ia. Ko e fo'i lea ko e *dealer* ko e me'a lelei ke te talanoa ko e *dealer* ha me'a ke ma'u ai ha lelei, pea 'oku ou mea'i, 'oku 'ikai ke 'uhinga ia Tongatapu 3 'oku pehe 'oku 'i ai ha fehalaaki.

Lord Nuku : Sea, 'e lava ke kole pē ki he Fakafofonga ke u ki'i tokoni ange pē ki ai.

'Eiki Sea : 'E tali pē 'Eiki Minisitā 'a e kole tokoni ko eni?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kuo mei 'osi kātaki Nōpele, ko e 'osi pē ko ení pea ke hoko, pea

ke me'a mai koe.

Lord Nuku : 'Io sai pē mālō.

Eiki Sea : Fakafofonga 'Eua, 'oku 'ikai ke tali ho'o tokoni.

Lord Nuku : Ko ia.

Fakama'ala'ala ki he founa na'e 'ave ai ki he TAMA

Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'E Sea, ko e taimi ko ia na'e fai ai 'a e fo'i *dealer* ko ení, na'e 'i ai 'a e tama pisinisi lahi mei tu'a, na'a ne ha'u ia 'o fai 'a e fo'i *dealer*, ke ne hanga 'e ia 'o fai e ngaahi e *facility* ko ení, pea fai ai 'e to'oto'o 'a e *payment*. Mou sio ki he mālīe 'o e fakakaukau ko eni. Pea ko e hoko atú Sea ...

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu Sea. Me'apango pē ko e 'ikai ke 'i heni 'a e Minisitā ko ia 'o e *Public Enterprise*, ko e 'uhingá ke ne fēme'a'aki mo e 'Eiki Minisitā ke ne 'ilo 'a e puipuitu'a 'o e pisinisi ko ia na'a tau talanoa ki ai. Na'e 'ai ke *close down* 'a e *Tonga Investment Limited*. Ko e fakahoko atu pē eni 'Eiki Minisitā ke ke mea'i. Pea ne pau leva ke 'ave hono *asset* ki ha feitu'u 'e taha, pē ko hono fakatau atu. Ko e TAMA ko e sino ia 'o e Pule'angá, 'oku ne *rent* atu 'ene 'ū *property* hangē ko eni ko 'Apimataka, hangē ko e 'ū me'a ko eni 'i Ma'ufangá. Ko hono fatongia ia. 'Eiki Minisitā Pa'anga, kapau pē te ke toki me'a mai pea ke toki me'a mai. Ka ko e 'uhinga ia na'e tali ai 'e he Kapineti...

Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Na'a ke Fakatonutonu ?

Siaosi Sovaleni : Ko ia eni 'oku ou 'uhinga ki ai. Ko e 'uhinga ia na'e tali ai 'e he Kapineti ke 'ave 'a e koloa ko eni, ke *rent* 'e he TAMA, 'i he Kapineti.

Siaosi Sovaleni : Ko ho'o pehe ko ena

Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka ko e hā 'a e Fakatonutonu kātaki ka u hoko atu au.

Siaosi Sovaleni : Ko ho'o pehe ko ena

Eiki Sea : 'Eiki Minisitā 'oku ou tui ko e Fakatonutonu 'a e Fakafofonga Tongatapu, na'a ke me'a mai koe ko e *asset* ko eni *Sea Star* na'e fakatau'aki 'a e *dealer*, na'e 'i ai 'a e felāve'i mo e Tongatapu 3. Ko e me'a atu 'a e Tongatapu 3, ko e ngaahi *issue* ko eni na'e toe mei he *Tonga Investment*, na'e fakatau atu ia 'o tuku ki he sino ko eni 'o e Pule'anga ko e *Public Enterprise* 'oku ui ko e TAMA.

Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'E Sea ko e fo'i konga ia na'e 'ai ke u a'u atu ki ai...

<008>

Taimi: 1035-1040

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... ka 'oku sai ia 'ene 'omai ka u hanga ai leva, ka u 'osi au ka u me'a au ki lalo kātaki. Ka u tangutu au ki lalo. Ko e feitu'u ko ē 'oku 'ave ki ai ka ko u fiefia foki he ko ia 'oku ne mea'i he ko, na'a ne fai e fo'i ngāue. Ko e *facility* ke ngāue'aki 'e he Toutai. 'I ai leva e feitu'u 'e ua te tau 'ave ki ai nōmolo pē ia. Te tau 'ave ki he Toutai pē ko 'etau 'ave ki he Poate Taulanga, feitu'u 'oku tu'u ai 'o hangē pē ko e 'ū me'a kotoa 'oku 'i ai. 'Ikai ke u 'uhinga'i lelei 'e au ...

Lord Tu'iha'angana: Sea kātaki mu'a ki'i fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A hono to'o *asset* ko eni 'o 'ave ki he TAMA ...

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele Vava'u, me'a mai. Ha'apai kātaki ...

Tokanga ka alea'i 'isiu *Sea Star* ke tepile'i pea toki alea ki ai e Fale

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea. Talitali lelei e Feitu'u na pea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga. Fakatonutonu pē Sea ki he founa ngāue 'a e Fale Alea ke tau toka'i 'uhinga neongo ko e lave ki he *issue* ko eni na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'aneafi pea na'e 'osi fai hono pālōti'i. Pea ko ē na'e to e 'ohake he Fakafofonga Fika 3 pea ko eni 'oku fai atu ki ai 'a e ngaahi tali ko eni. Tau tokanga pē Sea ki he feme'a'aki he kapau 'e pehē pea te tau hoko atu 'o fehu'i kapau ko e 'uhinga ia ke tau fehufehu'i e ngaahi pa'anga mo e mo'ua ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu Sea ka u faka'osi mu'a au.

Lord Tu'iha'angana: 'I he uafu. Pea kapau, ko ē pea te u, tau 'eke 'oku 'i ai e ngaahi fu'u vaka 'oku tau he uafu toutai faka'efi'efi ai 'oku 'ikai ke nau totongi nautolu honau mo'ua lau kilu, te tau hoko atu ke 'eke mo ia?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u pou pou atu. Pou pou atu ke 'eke mo ia, sai 'aupito ia.

Lord Tu'iha'angana: Pea te tau 'eke pehe'i pē, te tau tau'aki fehu'i pē heni. Kole atu Sea ke 'ai pea ka tau tēpile'i e *issue* ko eni pea toki 'omai ke me'a he ko e fai e feme'a'aki, kapau ko e 'uhinga ia ke tau takitaha 'eke ki'i totongi fekau'aki mo e uafu toutai ha ngaahi mo'ua 'oku *owe* ha kakai mo ha ngaahi kautaha. Pea te tau he 'ikai ke lava 'o pule'i mai ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ...

Lord Tu'iha'angana: Ko ia ko u kole atu au au Sea ...

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eiki Minisitā 'oku kei me'a mai e Fakafofonga ...

Lord Tu'iha'angana: Kuo 'osi pālōti'i ia. Pea kapau tau toki hoko atu ki ai pea kapau 'oku tēpile'i mahu'inga'ia e Pule'anga ke fai ha feme'a'aki ki ai pea fai ha feme'a'aki ki ai. Pea kapau 'oku 'uhinga ke 'eke e ngaahi totongi kotoa pē 'i he uafu toutai mo e ngaahi me'a fekau'aki mo e uafu toutai pea toki tēpile'i mai kae toki fai hano fehu'i. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fehu'ia 'uhinga ne 'ave *Sea Star* ki he TAMA kae 'ikai ko e Potungāue Toutai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea pea te u faka'osi atu. Ko e *issue* ko ē 'oku tau lave ki ai ko e makatu'unga pē ko e hā na'e 'ikai ke 'ave ai ki he Toutai he na'e makatu'unga 'etau feme'a'aki he me'a ko eni ko e, ko e Toutai. Pea 'oku 'i ai hono *asset* ko e fu'u fale 'e ua ko 'eni na'e 'ikai ke 'ave ia ki ai pea ko e 'uhinga ia na'e 'ohake he na'e fai 'a hono ngāue'aki 'a e Pule'anga ke fokotu'u 'a e kautaha ko 'eni. Pea ko e fo'i fokotu'u mo e fo'i vīsiōne ko ia, mo'ua ia e Pule'anga 3 miliona. Fika ua, 'ave ia mei ai ki he tokotaha pisinisi na'e 'i ai 'a e fo'i tila fengāue'aki ia ke ne hanga 'e ia fai e fakalelei kae to'oto'o atu ia he *rent*. Ko e fo'i me'a ia 'oku to e mālie ange. Fika tolu pea u faka'osi leva, pea 'ikai ke 'ave ia ki he uafu pē ko e 'ave ki he Toutai 'a ia 'oku feitu'u 'oku tu'u ai 'a e *asset* mo e feitu'u 'oku tonu ke 'ave ki ai 'a ia ko e Toutai kae 'ave ia ki he TAMA. Ko e 'uhinga pē foki au he ko e Tongatapu Fika 3 na'a ne 'ohake e *issue* he 'oku ne 'ilo lelei ko ia na'a ne fai e fo'i tila. Ke ne fakamatala mai e ngaahi makatu'unga ko e 'uhinga ka tau 'ilo ki ai he ko e 'uhinga ia na'e 'ohake ai e *issue* ko 'eni.

Tali Tongatapu 3 ki he 'uhinga ne 'ave ai Sea Star ki he TAMA

Siaosi Sovaleni: 'Eiki Minisitā ko u fakamālō atu he ma'u faingamālie ke tali atu kapau pē 'e loto ke me'a ki ai e Sea kapau 'e toki fai ha pōtalanoa atu ki ai. Ko e 'uhinga e fie tokoni atu 'Eiki Minisitā he na'e 'ohake he Palēmīa 'o tukuaki'i 'o pehē 'oku ai e fakatau 'o e *facility* ko eni pea mole e pa'anga. Pea me'a hake e Minisitā Pa'anga talamai 'ave mo ia ki he Kōmiti Lao. Ko e 'uhinga ia e fie tokoni atu 'Eiki Minisitā. Ke kātaki pē 'o me'eme'a lelei pē na'a ke, hoko ha me'a ka koe. Ko e 'uhinga ia na'e fai ai e talanoa, mea'i lelei pē he Palēmīa ia. 'Ai pē pea ke ki'i me'a hake ki he Palēmīa na'e fai e tu'utu'uni he ko e 'uhinga na'e tamate'i 'a e kautaha *Public Enterprise* ko ē kae 'omai ē. Pea ko e kautaha ia ko ē 'a e Pule'anga, 'a kimoutolu, 'a e Kapineti. Me'a 'a moutolu ke mou ō faitu'utu'uni ki ai ke ne hanga 'o tokanga'i mo *rent* atu kitu'a. Ma'u ai e ki'i sēniti, tokoni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e 'uhinga ia ko ē 'o e taumu'a na'e 'omai ai ko ē 'a e ki'i kautaha ni 'o 'ave ko eni ki he kautaha pē 'a e *Public Enterprise*. Pea ko e me'apango 'oku 'ikai ke 'i heni e Minisitā Pa'anga ka ko e 'uhinga ia ko ē na'e 'ohake ai, 'oua mu'a te ke fa'a ngāue'aki e tila 'ai pea pehē kau tama ia 'oku tau tila maliuana pē tila 'aisi. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō 'aupito Hou'eiki ko u tui mahalo ko e faka'osi e me'a ko eni tau tali ke me'a mai 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai e TAMA ko u tui 'e toki mahino ange ha'ane fakamatala. Fakafofonga Nēpele mei Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

<009>

Taimi: 1040-1045

Lord Tu'ilakepa: ... fakamālō atu ki he Feitu'u na he ma'u faingamālie pea kole pē Sea ke u hūfanga atu he fakatapu he Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Sea ko u fie kole fakamolemole pē au ki he

‘Eiki Minisitā Leipá na’a ke pehē ‘oku ‘i ai ha’aku loto ‘a’aku ki he Minisitā ko eni. Ka ‘i he pongipongi ni ‘Eiki Minisitā ... kia mautolu ka ke fakamolemole.

Tokanga ki he ta’evahe māhina 6 kau ngāue savea he Sitesitika

Ko u tu’u pē au ‘Eiki Sea ‘i he pongipongi ni ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ki he Minisitā Pa’anga. Minisitā Pa’anga si’i fēfē si’i kau ngāue he Sētisitiká. Ni’ihi ko iá na’e o tō ko ē matangi ‘o *Gita* ‘osi pea ‘oku fiema’u leva he Pule’anga moutolu kotoa he Sētisitika mou ‘alu fai e savea ‘omai ki heni ke ‘ilo ko e hā e tu’unga ‘oku ‘i ai e kakai ‘o e fonua. Faingata’a’ia, holo e fale, feinua, fiekaia, nofo he fale ‘oku ‘ikai ke to e malu māhina ‘e ono te’eki ke nau vahe. ‘Oku ‘i ai ha tali ki ai? Me’a pē ko u ongo’i koe’uhí kuo tali mai na’e toki ‘ohake e me’a ko eni kakai tatau pē ka ko ‘ena kehekehe pē ko e ni’ihi ko ē na’a nau ngāue a’u ‘o māhina ‘e ono ‘oku te’eki ke, fakamolemole.

Tali Pule’anga kei fai ngā ki he vahe kau savea Sitesitika

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea ko e, ‘omai mu’a ha ki’i faingamālie ke tali ‘a e fehu’i ko eni. Ko e me’a ko iá ‘oku lolotonga fai ki ai ‘a e ngāue. Na’e ‘osi, na’e fai pē ‘a e, taimi ko ē na’e ‘ohake ai na ma to e talanoa pē mo e ‘Eiki Minisitā ko ē ‘oku ‘i ai ko ē, na’a ne hanga ko ē ‘o *raise* hake. Na’e ‘osi fai mai pē ‘a e, tā ko e me’a na’e ‘osi fai mai nau ‘osi sio au ki ai. Pea na’e talaange ke nau foki ‘o ‘omai ange ‘enau *rate* ke me’a mo ‘enau *submission* mai ki he *rate* pea na’e te’eki ai ke foki mai. Pea nau to e, mo *follow* pē ‘oku te’eki ai pē ke foki mai ‘a e me’a ko iá. ‘Oku ‘i ai pē ki’i nātula kehe ‘o e me’a ko iá he koe’uhí ko e fo’i totongi ia ‘oku fai pē he loto taimi ‘oku ‘ikai ko e *after hours* ē. ‘Oku ‘i ai pē *policy* ‘a e Pule’anga ka ‘oku te *after hours that’s overtime*. Pea kapau ‘oku fai pē ‘a e fo’i ngāue he lolotonga ko ē ‘o e ‘aho he houa ‘e valu ‘oku ki’i nātula kehe ‘a e me’a ko ia ‘a e Sētisitika. Pea ‘oku, ko e, pea ‘oku ‘ai leva ia ‘oku hangē ha *allowance* ē ka ‘oku te’eki ai ha tu’utu’uni pau ki ai. Ko u talaange ki’i *submit* mai ange he ki’i pepa koe’uhí ka u faitu’utu’uni he nau ‘osi tui au ‘oku totonu ke ma’u he ko ‘oku ‘i ai pē ‘enau ngāue kehe ka ko e hoko ko ē ‘a e afā pea nau o leva ‘o to e fai e fo’i *additional* ka ‘oku ‘ikai ke lava ia ke fai he ‘osi ko ē ‘a e taimi ‘oku fai pē ia he lolotonga ‘o e ngāue he ‘oku pau foki ke ma’u ‘a e kakai ka ‘oku kei fai pē mo honau fatongia totonu. Ki’i fo’i me’a ko iá ‘oku ‘i ai pē ki’i me’a ‘oku totonu ke ki’i mai ke maau mālie kiate au kae ‘ave ki he Kapineti ke mau faitu’utu’uni. Mālō pea ‘oku kei tali pē ‘oku te’eki a’u mai ki’i fo’i me’a. Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Mālō. Mālō ‘Eiki Sea. Ko u fakamālō atu pē Minisitā ki he Feitu’u na ko u fakatauange pē ke ke mea’i pē ‘oku mea’i pē he Fale ni. Na’e hoko ko ē palopalema ‘oku ‘ikai ke māhino ki he motu’a ni pē ko hai na’e faitu’utu’uni mei he Minisitā pē ko e pule. ‘Oku ou lave’i pē tangata ko eni ‘oku pule ‘i he tafa’aki ko eni *CEO* ke o e ni’ihi ko eni. Pea ‘oku mou māhino ‘Eiki Sea ko e taimi afā taimi fakatāmaki lolotonga tōfanga ai e fonua ni. Ko u tui ‘oku ‘ikai ke to e tuku ha ivi ‘o e ni’ihi ‘o e kau ngāue ko eni na’a nau o atu ‘o fai e kole na’e fai he Pule’anga. Ko e lava ia e māhina ‘e ono ka ko u ongo’i pē koe’uhí ko ‘ene ki’i ‘ohake pē me’a ko eni ‘aneafi pē kuo tali ia. ‘Oku ‘i ai pē mo hono ki’i fo’i founa. Ko e kau *staff* pē mahalo ‘oku ‘i ai mo e kau leipa ‘i he potungāue ko eni. Ka ko u fakamālō atu pē au ki he Feitu’u na ho’o tali mai. Pē ko e hā pē ki’i fakavavevave kae si’i ‘ohake ‘enau monū’ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko u ki’i, Sea ko u ki’i, ‘ikai ko e, fakamolemole atu pē ki he Fakafofonga ki he Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u. ‘Oku ‘ikai ke pehē fakamolemole atu ‘ikai pehē ni ‘oku mau to e ki’i fakasi’isi’i ‘a e me’a ko eni. Ka ko e hangē pē ko e me’a ko ē na’a ku lave ki ai na’a mau ‘osi fai ‘emau talanoa ‘e toe ke ‘omai ki’i fo’i *submission*. ‘Asili ko e me’a ko iá na’e ...

Lord Nuku: Sea ‘ai mu’a ke u ki’i kole ange ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pē kapau te ne tali pea fai atu e ki’i kolé pea kapau ‘e ‘ikai pea sai pē.

‘Eiki Sea: Tali pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga pē ‘ikai ?

Lord Nuku: Ko e ki’i kolé pē ‘io ‘ai pē ho’o tali pea kapau te ke loto ki ai pea ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Io pea ‘ai ke u tali atu mu’a ka ke toki hoko atu pē koe.

Kole ke fakamā’opo’opo lisi kau ngāue ta’evahe Sitesitika

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku ki’i kole atu pē ‘a’aku ia ke’uhi ke fakamā’opo’opo mai ‘a e kau ta’evahe ko ē ‘oku te’eki ai ke vahe ‘o lau māhina ke ‘omai faka’angataha. He ko eni ‘aneafi na’e māhina ‘e tolu.

<002>

Taimi: 1045-1050

Lord Nuku: Ko eni ‘oku ‘alu hake eni ‘o mahina ‘e ono, ka ko e kole atu pē ke ki’i fakamā’opo’opo mai koe’uhi ke fakasi’isi’i ‘a e lāungá. Ko e kole pē ia Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea, ‘a e tuku mai ‘a e faingamalie mo e me’a ‘oku tokanga mai ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua. Hangē fokī ko e me’a ko ena na’e tali ‘e he Fakafofonga Fika...Ko e motu’a ‘oku nofo ‘i loto ‘o tali ‘a e ha’u mei hē, ha’u mei hē. Ko kita tokotaha pē he ‘oku ‘ikai ko ha me’a pē ia ‘a’ata. ‘Oku ‘i ai ‘a e tu’utu’uni fakapule’anga ia ke toki fai pea ‘omai mo e tama ko ē mei he ngaahi feitu’u pea u toki lava leva ‘o ‘oatu ‘a e sēniti. Ka ko e kau ngāue ‘oku nau ‘osi fou pē kinautolu ai, hangē ko e *contract*. Ka e ‘ikai ke fakahoko mai ha *contract* neongo na’e ‘osi fai ‘a e ngāue. Ko e taimi ko ē na’a mau talanoa ki ai ‘aneafi, ta ko ē na’e ‘osi *contract* pea *end* ‘a e *contract* ia hono taimi ia. ‘Oku toe ke fakafou ‘a e fo’i *contract*, te’eki ke fakafou ia he ‘ikai ke hoko atu ‘a e totongi ‘o e *contract* ia pea ko e ‘uhinga ia he ‘oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i me’a ia pea pehē ko hono malu’i ‘etau sēniti he ‘ikai fai leva ha ngāue ki ai kae ‘oua leva kuo maau ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko ia. Ko ia pē Sea, kou faka’amu pē ke ki’i ...

Siaosi Sovaleni: Tapu pē mo e Sea. Ko e ki’i fehu’i pē Minisitā Pa’anga. ‘A ia na’e fai ko ē ‘e he kau ngāue Sitesitika ‘a e ngāue, na’e ‘ikai ha alepau kimu’a? Ko e ‘uhinga ka nau toki fakahoko ‘a e ngāue ke mahino ‘e ‘i ai ‘enau vahe? Pea mo e uá pē. Na’a nau ‘osi vahe pea toki ta’ofi?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e taimi ko ē 'oku tō ai 'a e afā, 'oku o 'o fai 'a e ngāue. Ko e toki me'a kimui he na'e 'ikai ke ... Tau pehē ko e Minisitā ko ē na'a ne tokanga'i 'a e afā na'a lava pē 'o tokoni mai heni. Na'e 'ikai ke mahino ia ki ha taha 'e to e fai 'a e 'eke mai 'a e ngāue pē ko ena he lolotonga 'o e houa 'e valu. Pea ko e fo'i palōpalema ia ko ē 'oku tau...Ko e 'eke mai ko ia. 'Oku 'i ai ha *policy* pehē? Na'e totongi ha me'a pehē kimu'a pē 'ikai? Kuo 'osi fai foki 'a e ngāue ia, pea 'oku 'osi 'i ai 'a e loto, 'osi ma'u ia 'i he 'atamai 'o e kau ngāue. 'E 'oange 'enau ki'i sēniti. Ko e taimi ko ē 'e 'alu atu ai 'a e ki'i seniti 'a ia foki 'oku te'eki ke ma'u tatau 'a e ngaahi feitu'u. Te'eki ke u lave'i 'e au ia pea mei Fale Pa'anga 'a e me'a ko ia. Ko hono toki lave'i pē eni hono 'ikai ke totongi ki he tamaiki 'i lalo 'a e me'a pea a'u mai kiate au. Pea ko 'eku tu'utu'uni ki ai. 'Alu atu 'o 'omai 'a e ki'i *submissioin* kau 'ange ki he Kapineti kae totongi pea 'oku te'eki a'u mai 'a e *submission* ko ia fakamolemole, he 'oku 'ikai ha...

'Osi kamata hono totongi e taimi ngaue lolotonga e matangi ko Gita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ke u tokoni atu pē Sea, ki he Minisitā Pa'anga. Tapu ki he Sea, pea mo e fiefia lahi pē Sea, 'i he kaungā kau mo e Hou'eiki Fakafofonga 'i he talitali lelei 'a e Feitu'u na 'i ho'o folau pea ke to e me'a mo'ui mai ke fakahoko hotau fatongia. Ko e taimi ko ē na'e tō ai 'a e afā. Na'e tokolahi 'a e ...pea 'oku mo'oni 'aupito 'a e Minisitā Pa'anga. Na'e fakahoko kakato 'a e 'u ngāue ia, kau ai 'a e kau polisi, kau sōtia, kau ngāue 'a e motu'a ni, kau ngāue 'a Fale Pa'anga. Na'e toki fakamā'opo'opo katoa hono feinga'i ke totongi kinautolu ia kimui mai. Na'e toki faka'atā atu Sea, he 'oku 'asi 'i he lao ia, he ko e ngāue ko ia 'i he 'aho Sapate. Ko e Tokonaki mo e Sapate na'e 'ikai lava ia 'o totongi, na'e toki fakahoko atu ia 'i he 'osi 'a e uike 'e taha pē uike 'e ua mei ai. Pea lave atu ai 'a e kau sotia mo e kau polisi, pea ko u tui hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e kamata eni ia ke toki mā'opo'opo hono hoko atu hono 'omai. 'Oku 'i ai 'a e 'u lao ia na'e tonu...hangē ko 'ene lave ko e fo'i sisitamu ia na'e 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga ko ena mei Ha'apai. 'A ia ko 'emau feinga eni ke vetevete 'a e fo'i sisitamu kae lava 'o totongi katoa 'a e kau ngāue. Ka na'e pātō pē ko ē 'a e fiema'u ia ke fakahoko 'a e ngaahi fatongia ngāue, pea lele 'a e 'u potungāue ia pea ko e toki kamata eni ia ke faka'osi'osi ko ē 'a e ngaahi fatongia pea mo e 'u ngāue pea lele 'a e 'u Potungāue ia pea na'e ngāue fie ngāue 'o totongi katoa 'a e kau ngāue. Ka na'e patō pē ko ē 'a e fiema'u ia ke fai mo fakahoko 'a e ngaahi fatongia ngāue, pea lele 'a e 'u Potungāue ia pea ngāue fie ngāue pē pea ko e toki kamata eni ke faka'osi'osi atu hono fakakakato hono totongi kinautolu. Mālō 'aupito Sea.

Tui Ha'apai 12 'osi taimi e fo'i tali lolotonga fai e ngaue ki ai kae 'ai ha founa fo'ou

Mo'ale Finau : Tapu mo e Feitu'u na Sea, ka u ki'i fakahoha'a atu Sea, ko u to e fokoutua hake pē ko hono 'uhinga ko hono to e langa'i hake ko eni 'o e *contract* 'e he Minisitā. Pea na'a ku fakahoha'a foki 'anenai Sea, ke 'ai ange ha ki'i founa fo'ou. Kiate au Sea, 'oku 'ikai ko ha founa fo'ou ia ke talamai 'oku fai 'a e ngāue ki ai, lahi 'a e ngāue. Ko e founa fo'ou na'e 'omai 'e he Minisitā kiate au 'aneafi. Fokotu'u ange ha ki'i fo'i taimi tepile, tau pehē *contract*. Ko Ha'apai 'oku toko 4 pē, toko 4 pē ki'i kau ngāue. Pea 'oku 'osi 'i loto pē 'a e foomu ia. *Recruit* kinautolu....

Taimi: 1050-1055

Mo'ale Finau: ...tonu ke nau ngāue tau pehē he Mōnite, 'oku pehē hou'eiki 'a eni na'e toki 'osi, Mōnite ko eni 'o e uike ni. 'E pehē 'e sai ke talamai uike ua ia 'oku te'eki ai ke 'ai ha konituleki ia, ni'ihini ne nau 'osi ngāue falala'anga mau 'ilo pau nautolu 'oku nau hanga 'o fai 'a e ngāue, pea ko e fakafo'ou pē 'e *make sense* ke uike 'e ua, 'oatu pē 'e au 'a e fehu'i 'oua 'e tali ia 'oatu pē 'e au 'a e fehu'i. Ko 'eku talanoa 'e 'Eiki Sea ki ha founa fo'ou, pea na'e fokotu'u mai 'e he Minisitā 'aneafi pea 'oku ou fokotu'u atu, 'ai ha ki'i fo'i 'aho tau pehē 'aho 'e tolu, neongo 'oku tonu ke 'aho 'e taha ke fakahū ha konituleki 'a ha fo'i toko 4, toko 4 'osi ha ta'u 'e 2 'enua hiko veve, kuo mahino ko nautolu ia he'ikai ke to e fetongi pea kuo mahino he 'ikai ke to e tu'u 'a e hiko veve ia. Ko e 'uhinga he kapau 'e tu'u 'a e hiko veve 'e palakū 'a e fonua. 'A ia 'oku *make sense* ke *study* lelei 'a e me'a ko eni ke *case by case* pē ke 'oua 'e to e mo'oni 'a e fo'i tali ko ē 'oku fai 'a e ngāue ki ai. Fēfē ke fokotu'u, 'aho 'e 3, 'osi 'a e konituleki 'a e fo'i toko 4 ko eni, ko e **sign** pē ko e lī ki tu'a kae 'omai ha kau tama kehe 'e 3 fo'ou.

Ko ia Sea ko 'eku ki'i tokoni pē ia ki he Minisitā, 'ai mai ha ki'i founa, 'ikai ke u to e tui au ki he pehē ko ē fai 'a e ngāue ki ai.

'Eiki Minisita Pa'anga: Sea fakamālō 'aupito ki hono 'ohake 'e he Fakafofonga Ha'apai 12. Kā te u ki'i 'oatu'a e ki'i hisitōlia ko eni, ko e taimi ko ē na'e hū mai ai 'a e Minisitā ko ē 'o e *MOI* 'i he 'aho ni, na'e 'i ai 'a e fu'u kau ngāue lau 'aho ia na'e a'u atu ia 'i he toko 200 pē na'e a'u ia 'o 400, ko e fo'i me'a tatau, kā 'oku 'ikai ke to e hoko 'i he taimi ni. Kapau 'oku 'i ai ha ki'i tōnounou 'i he taimi ni kā 'oku mau feinga ke 'osi 'a e me'a ko ia. Ko e kapau 'oku 'ikai ke fu'u loko lava lelei ke u hanga 'o fakamatala'i atu 'a e me'a ko ia, kā ko e, kā na'e 'i ai ko e palopalema ko eni 'a e kau *daily labor* na'e to e fu'u kovi ange ia, ka 'oku mau hanga 'o *cut off* na'e 'i ai 'a e me'a na'e feinga'i ke tō hake ki 'olunga ki he me'a ki he *permanent staff*, kae lava 'o *flow* lelei 'a e ngāue, 'oku 'ikai ko e fakamolemole pē 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ke u fie tuli tonuhia. Kā 'oku kā te mau fai homau lelei taha ke to e sai ange 'a e ngāue ko eni. Mālō Sea.

Vātau Hui: Tapu mo e Sea, Sea 'oku ou kole atu ha ki'i faingamālie mu'a ki'i hao atu ai pē.

'Eiki Sea: Me'a mai Fakafofonga Niua.

Vātau Hui: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. Sea 'oku ou fie kau ai pē 'i he pou pou atu ki he me'a ko ia 'a e Fakafofonga 'o Ha'apai 'o makatu'unga ia 'i he ki'i tu'unga mātu'a 'oku lolotonga fakahoko fatongia 'i hoku Vahefonua, Niuafo'ou pea pehē ki Niuatopotapu.

Sea na'e 'ohake me'a ko eni 'i he'emaui folau atu ki ai 'i he'emaui 'a'ahi, kā 'oku ou loto ke u 'ohake ai pē heni Sea he 'oku ou tui ko e makatu'unga mahu'inga mo mālohi taha eni pea 'ikai ko ia pē kae me'a mai ki ai si'oku kāinga. 'Oku 'i ai 'a e ki'i motu'a Sea 'oku ngāue lolotonga ngāue ai ko e ta'u eni 'e 25 'ene ngāue *contract labor* te'eki ke 'alu hake 'o *staff*. Sea mahalo 'oku ou tui pē 'oku penisoni 'a e motu'a ni ia toe pē mahao ha ta'u 'e 3, ko e ngāue 'a e motu'a ni toe pē mahalo ha ta'u 'e 3. Ko e ngāue 'a e motu'a ni ko e faka'uli, na'e faka'uli 'i he Potungāue Pa'anga, pea tāpuni ko ia hoko hake leva 'o faka'uli 'i he Fakafofonga Pule'anga.

Sea Ko e ki'i motu'a ko eni pea anga 'o e tu'unga ngāue ko ē 'a e Vahefonua ko e kau ngāue ko ē 'a e *MOW* kapau 'oku te faka'uli te te kau ai pē 'i he ngāue ko ē ki he kini 'a e hala, tanu 'a e hala, pea ka tau atu 'a e vaka faka'uli 'i he ki'i vaka ko ē 'oku fefolau 'oku lele ki he vaka lahi pea ha'u ki uafū, to'o kātoa ia 'e he motu'a ko eni, 'oku 'i ai mo e ki'i kau ngāue pē Sea ai 'oku nau kei *contract*, tatau pē 'a Niuafou'ou mo Niuatoputapu.

Sea ko e me'a pē 'oku ou kole ke fakatokanga'ia pē mu'a 'e he Hou'eiki Minisitā, 'oku kei tangi mai pē si'i tu'unga mātu'a ko eni mei motu. Ko e hā ha tokoni, 'oange ke nau 'inasi ai hangē kuo si'i ngali li'ekina pē nautolu si'enua nofo, sai ena ia Ha'apai ia mo 'enua sisitamu 'anautolu mahalo ko ena ko ha māhina pē 'e 3, māhina 'e 4, ko ē ko e ta'u ē 'e 25 holo hifo 'a e ni'ihi 'o ta'u e 7, ta'u 'e 6, kā ko 'eku tuku atu pē mu'a ki he tēpile ko ia ...

Veivosā Taka: Sea ki'i tokoni atu pē mu'a ki he Fakafongā Niuā Sea.

Vātau Hui: Mālō.

<005>

Taimi: 1055-1100

Veivosā Taka : Sea, tapu pea mo e Feitu'u na. Tapu pea mo e Hou'eiki e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea, ko 'eku tokoni 'oku pehē ni. Ko e ta'u pē eni ia 'e 2 mo e konga 'emau 'i he Fale ni, pea mo e fakamatala pē tatau ne me'a mai 'aki 'e he Hou'eiki Pule'angā. 'Ikai ke u lave'i au ia ki he ngaahi Pule'angā kimu'á. Ko e ... kuo u hoha'a aí, pea hangē ne u fakahoha'a atu ai 'ane .. Ko 'eni 'i he ta'u kuo 'osí, longoa'a eni 'i he ta'u ni.

'I he taimi ko ē na'a ku ako taípe aí, Sea, ko e ngaahi fu'u taípe 'oku tā, 'osi ko ia pea ala ki he tafa'akí 'o toho pehē. Ko e 'aho ni, ko 'eku sio kuo mei fihifihia e ngaahi 'ofisi he ngaahi me'a, ko e lomi pē. Na'a ku lele atu ki 'Atelaite, 'i he māhina kuo 'osí, nai. 'Oku pehē ni, Sea, e ngāue. Ko 'ene lea pē ko ē e ta'ahine *hansard*, 'oku taípe pē e mīsini ia. 'Oku 'ikai ke to e ngāue. 'Oku 'ikai ke 'uhinga au ke 'omai 'a e ngaahi me'angāue ko eni. Ka 'oku hangē 'oku 'alu ange 'a e fakalakalaká, kae holo ange 'a e ngāue ia ki lalo. 'Oku 'i ai e sisitamu ia na'a ku anga ia ai 'oku pehē ni. Te u 'alu atu 'o 'oatu ho'o ki'i mata'iika, pea 'e ma'u mai 'eku me'á 'a'aku ia 'i he 'osi e uike 'e 3. Ka te u toe 'oatu ha mata'iika 'e 2, 'e uike 'e 2. Ka 3, uike 'e 1. Sisitamu ia ko ē 'oku ou 'uhinga ke to'ó. Sai, 'oku 'i ai e sisitamu e taha 'oku pehē ni. 'E mu'omu'a e sēvesi ki Tonga 'eikí, hoko ai 'a Vava'u lahi, hoko ai e Fungafonua, Fo'i 'One'oné, Niua. Ko e sisitamu ia e taha. Ko 'eku hoha'á, 'oku mou kei me'a, Hou'eiki Minisitā, mo e Pule'angā 'i he ngaahi sisitamu ko iá. Pē 'oku 'i ai ha sisitamu 'oku mou lolotonga me'a ai? 'Uhingá he ko e lāungá ia, Sea, he 'ikai toe 'osí ia. 'Omi mu'a ha me'i me'a ke mau lava 'o fakafiemālie he 'e 'osí atu e ngaahi me'a ko eni, Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatāu'aki : Sea, ke u ki'i tokoni atu mu'a.

'Eiki Sea : Ha'apai 13, 'oku ke tali, ko e tokoni mei he 'Eiki Minisitā Leipa?

Tokanga ki he ngaahi sisitemi fakalele ngāue 'a e Pule'anga

Veivosa Taka : Sea, ko e 'ai ke faka'osi atu eni kau fokoutua au ki lalo, kae toki me'a mai ia. 'Eiki Sea, ko e anga ia e me'a ko ē 'oku ou 'oatú. Ko e me'a 'oku ou fiema'ú 'oku pehe ni. Ke mau lele atu e kāinga Ha'apai. Na'a ku lele atu ki he Potungāue 'e taha, 'Eiki Sea. Pea u lele atu, 'oku 'ikai ke hanga 'e he kau ngāue ia 'o mea'i au. Pea ko 'eku 'alu atu 'o kole. Kuo u talaange. Ta'ahine, 'e lava ke *photocopy* mai 'eku ki'i tohi ta'u, ko e 'ai ke u lele 'o fakafu'ou 'eku *ID* mei he kauhala 'e tahá. Pehē mai e ta'ahiné. 'Oku totongi. Kuo u pehē atu. Ko e 'Ofisi eni 'o e Potungāue? Pehē mai 'e he ta'ahine. Kuo u pehē atu. 'Oku fiha? 'Oku totongi, pea kapau he 'ikai totongi 'oku tapu ia 'i he' emau founa ngāue, ke toe *photocopy* ha me'a kehe heni. Kuo u lele mai 'o lele ki he 'Eiki Minisitā, 'ou talaange, Minisitā, ko 'eku ki'i tohi ta'u na'e 'oatu ke *photocopy* mai, talaame 'e he ta'ahiné, ta'ofi ia 'e he Feitu'u na. Tā atu e Minisitā ki he ta'ahiné. Ha'u, 'alu atu angé 'o *photocopy* mai angé e tohi ta'u 'a e Fakafofonga Ha'apai. 'Eku vakai atu, Sea, ki he fofonga e ki'i ta'ahine, 'ene mo'utafu'ua. Kuo tafe e pupuhá, 'ikai ke ne hanga 'o mea'i ko e Fakafofonga au. Ko 'eku 'uhinga ko ē ki he'ene faingata'a'ia 'ene me'a mai, Sea. Ko e 'uhingá he kapau na'a ne hanga 'o mea'i ko e Fakafofonga au, kuo *photocopy* pē 'eku me'á 'a'aku he taimi ko iá. Ko e sisitamu ia, Sea, 'oku ou 'uhinga ki ai. 'E lava, ko 'eku fakafuofua, kapau na'a ko ha ki'i toko taha mei motu 'oku lele mai 'oku 'ikai ke ne 'ilo 'e ia ha feitu'u. Ka ko 'eku kole atu, Hou'eiki. Te tau lava 'o *reform* 'a e me'a ko 'eni? Te tau lava 'o fakahoko 'oua 'e to e e fa'ahinga fakamatala ko eni? Te tau lava 'afē? Pea 'oku mo'oni ai e ki'i Himi, Sea. 'Oku pehē e Himi, 'oku pehē. " 'Eiki, 'Eiki, foki mei he langi." Fuoloa 'emau faingata'a'ia. Pea 'oku ou tui, 'Eiki Sea, ko e ki'i me'a ia, kae tuku ke me'a mai e kau .. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā Polisi mo Tamate Afi.

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni, pea mālō e tau mo e folau lelei. Me'a mo'ui mai. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga,. Sea, ko e fokoutua hake pē 'a e motu'a ni ke fai atu ha ki'i tokoni ki he ngaahi tokanga 'oku fakahoko mai mei he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'Oku mou ma'u kakato 'a e tokanga 'a e Pule'angá. Ko e kole atu pē, Sea, ke 'oatu pē mu'a ha ki'i fakamatala na'a tokoni ki he 'uhinga mo e puipuitu'a 'oku 'ikai ke lava ai 'o kamosi pē e fo'i palopalema ko eni, pea ngata leva.

Mahalo 'oku mea'i pē 'e he Hou'eiki, Sea, na'e 'i ai e fakalelei na'e fakahoko ki he Pule'angá, pē ko e *reform*. Ko e konga e fakalelei ko eni, na'e fiema'ú ke lava 'o ...

<006>

Taimi: 1100-1105

'Eiki Minisitā Polisi: ...Fakalalakaka'i 'a e me'a ko ē 'oku nau ui ko e *efficiency* mo e *effectiveness* pē ko e fakatokosi'i e kau ngāue ke lava ke fai he tokosi'i pē 'a e ngāue 'a e tokolahi ko e *reform* lahi eni ia 'oku fou ai 'a e ngaahi fonua 'o māmāni pea ko e kau hū ko ē ki he Pule'anga Sea 'oku pau ke fou ia 'i he *PSC* pea mo Fale Pa'anga kuo pau ke kumi ke 'i ai hono *post* pea pau ke kumi ke 'i ai hono pa'anga. Ko e taimi 'e ni'ihī 'oku faingata'a'ia lahi 'a e kau Minisitā Sea kae pehē ki he 'ū potungāue 'i hono feinga ke fakatokolahi 'a e kau ngāue 'i he ki'i fo'i panatolo

‘e ni’ihi ‘oku nau ngāue’aki Sea ko e ngāue’aki ‘a e konituleki ‘oku me’a mai’aki ‘a e Hou’eiki Fakafofonga, ‘a ia ko hono tali pē ‘a e CEO mo e Minisitā, ‘oku ‘ikai ke to e ‘alu ‘a e ngaahi konituleki ia ‘a e *daily labor* ‘o ‘alu ki he PSC hangatonu pē ia mei ai ki Fale Pa’anga.

Palopalema he tokolahi kau ngāue lau ‘aho

Ko e faingata’a e founa ko ia Sea ko e fa’a ‘alu ko ē ‘oku fu’u tokolahi ‘a e kau *daily labor* faingata’a’ia e Minisitā Pa’anga ia he kumi e pa’anga Sea. Pea ko e ki’i palopalema ia Sea ‘oku mau faingata’a’ia ai ko hono feinga ke fakapapau’i ‘oku fou fakalao pea fakapapau’i ‘oku fakatatau ki he polisī ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘ikai ke faingofua, faingofua ia hono talanoa’i heni Sea ko e taimi ko ē ‘oku fekuki ai ‘i he *procedures* pē ko e founa ngāue ‘a e Pule’anga kau pē ‘a e motu’a ni ai Sea ko e hau he faingata’a, tānaki atu ki ai Sea ko ‘etau Lao ko ē ‘atautolu ki he *Public Order* taimi ko ē na’e hoko ai ‘a e afā mo e *emergency* ko e Lao Falemahaki ‘oku ngofua ke nau ...he ‘ikai ke kau ai ‘a e ngāue *labor* kehe toki fakatokanga’i hake ‘ikai ke nau kau nautolu ai... Ko ia ai Sea ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga fepaki ia mo e lao ... kātoa mai Sea

Tokanga ki ha mafai Lao Fakatu’upakē he taimi hoko ai ha fakatamaki

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonu ki he Minisitā, ko e taimi ko ē ‘oku *declare* ai ‘a e *emergency* me’a ni ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o *override* ‘a e ‘ū me’a lahi pehē kae lava ‘o fai e fatongia ‘oku ou tui pē au mahalo ‘oku mea’i pē he ‘Eiki Palēmia.

Fiema’u ke liliu Lao Fakatu’upakē ke feau fiema’u hoko ai fakatamaki fakaenatula

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikaia Sea ko e fale’i eni ko ē na’e ‘omai kia mautolu, ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o *override* e ‘u meā kātoa ko ia, ko ia na’e pau ke fou kātoa mai ‘a e kole ia to e fou mai ki he Kapineti ke fakatokanga’i pea ‘oku fokotu’u ia ke liliu e lao ko e ‘uhinga ko e me’a ko ia Sea.

‘UHINGA e *state of emergency* ke fakafaingofua’i ngāue he taimi fakatamaki

Siaosi Sovaleni: Ki’i *follow up question* pē Sea, ‘a ia ko e ‘uhinga ‘e tu’u ‘a e ngāue kotoa pē ‘a e fonua, neongo kapau ‘oku ‘i ai ha afa kae ‘oleva kuo toki me’a mai ki he Kapineti? Ko e ‘uhinga foki ia ‘a e *declare* ko ē ‘e he Palēmia ha *state of emergency* ke fakafaingofua’i ke fai ha ngāue ‘i ha taimi ‘e fai ha fakatamaki.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mo’oni ia ko e ngāue ia kā ko e me’a ko ē ki he pehē ki he fokotu’u e

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā kātaki ko ‘etau taimi toki tuku atu ho faingamālie he ‘osi ‘etau *break*

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘aupito ‘Eiki aSea

(Mālōlō ai ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1120-1125

Sāṭini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kimu'a pea tau *break* na'e 'iai e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Polisi mo e Tamate Afī, kei toe ho taimi. Me'a mai.

Fakama'a'ala he founa kae toki totongi kau ngāue ne faifatongia lolotonga *Gita*

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'aupito 'Eiki Sea pea 'oku fakatapu atu ki he Feitu'u na kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea ko e faka'osi atu pē Sea 'a e fakamatala ki he puipuitu'a ko eni 'a e faingata'a'ia 'a e Pule'anga 'oku ou 'uhinga ai ko ē 'a e fanga ki'i toloi mai 'a e feinga ke totongi 'a e vahe 'a e ni'ihi Sea. Pea na'e ngata e fakamatala 'a e motu'a ni Sea fekau'aki pea mo e ngāue ko eni ko ē 'i he *GITA* 'a e ngaahi potungāue kehekehe na'e ngāue ko ē lolotonga 'a e vaha'a taimi ko ia Sea na'e toki totongi atu pē ni'ihi 'i he uike mahalo 'e ua mei ai. Pea 'oku kau ai mo e kau ngāue kehe Sea 'oku faingata'a'ia ko hono 'uhinga pē na'e kumi fale'i 'a e Potungāue *MEIDECC* Sea pea ko e fale'i ia na'e 'omai ko ē he Potungāue Lao kuo pau pē ia ...

<009>

Taimi: 1125-1130

'Eiki Minisitā Polisi: ... ia ke to e kole mai ke faka'atā 'e he motu'a ni pea to e 'ave mei ai ki he Kapineti. 'Oku 'ikai ke *automatic* ia Sea pea na'e kau e kau ngāue ko ia 'a *Gita* ki ai ko e Taumalu'i Fonua na'e kau ki ai mo e Tāmata Afī mo ha to e ni'ihi pē na'e ngāue 'i he Sāpate lolotonga e taimi ko iā Sea. Ko e fale'i fakalao ia na'e 'omai kiate kimautolu ko e Lao ki he *Order and Public Place* kupu ono kupu si'i tolu kuo pau pē ke to e kole ia ki he Minisitā Polisi ke faka'atā e ngāue 'a e Sāpate pea mei hono tali 'e he Kapineti.

Ngaahi palopalema fekau'aki mo e kau ngāue lau 'aho

Ko e me'a ko ē na'a ku lave ki ai 'anenai Sea fekau'aki mo e kau ngāue *daily*. Hangē ko ia ko e fakamatala ko ē na'a ku 'oatu Sea ko e taha eni ha ngaahi faingata'a'ia ko hono 'uhinga ko e founa 'oku fa'a hanga he kau potungāue 'e ni'ihi 'o vete atu e palopalema ko e tokosi'i ko ē kau ngāue kae vete fakavavevave ko hono uki mai e kau ngāue *daily*. 'A ia 'oku 'ikai ke fou ia 'i he founa *procedure* angamāheni 'oku ha'u pē ia ki he *CEO* mo e Minisitā pea hangatonu mei ai ki Fale Pa'anga Sea. Pea ko e ki'i founa ko iā 'oku fa'a iku ia ai 'o hū ha kau *daily* ia 'o toko 200 tupu. Ka 'oku tu'utu'uni he lao ia he 'ikai ke nau to e 'ova hake nautolu ia he ta'u 'e taha. Ko 'ene 'osi pē ki'i fo'i taimi fakafo'ou 'osi pē ki'i taimi fakafo'ou. Pea ko e toutou fakafo'ou ko iā Sea 'oku pau ke fakapapau'i 'oku 'i ai hono pa'anga. Taimi 'e ni'ihi 'oku fa'a fai he fofonga valea

kae hoko atu e ngāue ia 'o 'ova he taimi konitūleki pea ko e me'a leva 'oku hoko ko e kumi hano pa'anga kuo nau 'osi ngāue kinautolu. Ka ko e ki'i fihia ia he puipuitu'a 'o e kau ngāue *contract* Sea. Pea 'oku 'i ai pē kole ki he kau Fakafofonga mou angalelei pē mu'a 'oku mou ma'u kakato e tokanga 'a e Pule'angá kae tuku mai ha ki'i uike pē ko ha taimi mau ngāue ki ai pea te mau lipooti mai Sea he vete 'o e palopalema ko eni 'e vave pē. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu 'Eiki Sea he 'omai ki'i faingamālie ko eni. Tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eiki. Ko u ta'utu pē he pongipongi ni 'o fanongo 'i hono toutou 'ohake 'a e me'a tatau pē tautautēfito ki he Fakafofonga mei Ha'apai 'oku na hanga 'o *raise* mai 'a e palopalema 'a Ha'apai pea ko 'ena fo'i fēhu'i 'oku pehē mai. Anga fēfē ha'atau feinga'i ke liliu e sisitamu pē ko e *system*? Ko u tui 'oku totonu pē ke tau tui kātoa ki he me'a ko iā he te tau foki kātoa pē ki he founa pē ko e *system* 'oku tau ngāue'aki. 'A ia 'oku tau talanoa tautolu he me'a faka'atamai. Na'e 'i ai 'a e lea 'a e motu'a ni he polokalama letiō he ta'u 1985 vaha'a e Kilisimasi mo e Faka'osita'u 'i ha fo'i pēnolo 'i he Letiō Tonga 'o fanongo kātoa pē ki ai e kakai. Ko 'eku lea'na'a ku pehē ni, ko 'etau fononga ko eni mei he tu'unga veve ki he tasipini he 'ikai to e si'i he ta'u 'e 100. Na'e 'uhinga 'eku fai e lea ko iā he ko u fa'a ha'u ki māketi he taimi ko ia maketi fuoloa, 'oku ou sio ki he tu'u 'a e tasipini kae laku pē tenga'i mango mo e, 'i he ve'e talamu. 'Aho ki he 'aho ko 'eku ha'u aipē sio he me'a tatau. 'Oku 'ikai ko e palopalema ia e to'o 'a e veve he ve'e, he 'oku faingofua ko 'ete ala hake pē 'o to'o 'o lī hangē 'oku ngali faingofua. Ka ko e me'a faka'atamai eni. Ko e fakatātā faingofua taha ia 'oku tau ala sio ki ai ka 'oku ne hanga, ko hono, ka 'oku 'i ai e me'a 'oku to e loloto 'aupito ange ai 'a ia ko e me'a faka'atamai pē ko e *mindset* 'i he 'etau talanoa. Ko 'etau palopalema ia hotau Pule'anga ni kau kātoa tautolu ki ai 'oku 'ikai ha taha ia 'e hao. Palopalema ia e motu'a ni. Ha'u ke tau ngāue he *system* 'oku te'eki ai ke tau mateuteu faka-*mind set*. Anga tautolu he lā he tūkunga motu'a hangē pē ko 'eku talanoa ki he ... Taimi ko ē na'a ku fa'a 'alu he hala tahi 'o sio ki he fu'u vaka 'oku toka he vaha'a ko ē 'o siasi 'o Sopa te'eki ke u sio he uēsia lahi 'a e motu'a ni he 'eku sio ki ai. Ka u fēhu'i, 'e anga fēfē hono to'o e fu'u veve ko eni, ko e fu'u vaka na'e puhi he matangi 'o ha'u 'o hake mai pē he mata'uto'uta hanga mai ki homau siasi. Palopalema, ko u palopalema'ia au ia ai tukukehe ange 'a e ngaahi me'a kehe. Pea u pehē faka'amu au ke 'i ai ha 'aho 'oku 'i ai ha'aku ki'i mafai 'e ma'u ka u to'o e fu'u vaka ko eni. Me'a ia na'a ku fai 'e au ko 'emau hoko hake pē 2015 'uluaki 'aho pē na'e fakanofō ai au ko u lele 'o faitaa'i kātoa 'a e ngaahi me'a ko ē na'a ku ta'efiemālie ai. Fāua toka ai e ngaahi fu'u vaka *Sea Star* kātoa mo e ngaahi feitu'u hōtele na'e vela e kongā pehē ki Hāvelu ki he Commodity Board...

<002>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Palēmia: ...mo e ngaahi tā na'e faitaa'i pea 'oku ou kei ma'u pē kotoa. 'Oku ou talanoa atu he 'oku tau talanoa 'i he pongipongi ni 'i he palōpalema mahalo 'oku tau fihia kātoa ai, he na'a tau tupu katoa pē 'i he fonua ni. Na'a tau ō katoa pē ai. Ko tautolu na'a tau ō 'o ako pea tau hūmai ki he fo'i sisitemi, toki hanga 'e he fo'i sisitemi 'o *mould-up* kitautolu 'ikai toe ha fa'ahinga me'a 'i he 'enua fai mai kia kitautolu, 'o tau 'alu katoa pē 'o toe fai pē 'a e me'a tatau.

‘E ongo Fakafofonga Ha’apai, ‘oku ou ‘ofa atu kia kimoua, ka ko u kole atu. Ko e palōpalema ko eni ‘oku ‘ikai ko ha palōpalema pē ia ‘a Ha’apai. Ko e palōpalema eni ia ‘oku tau tofufu kātoa ai ‘a e ngaahi Potungāue. Ko e Pule’anga ko eni ‘oku ou fie fakahoko atu kia kimoutolu ‘oku ‘i ai ‘a e *reform* lahi ‘oku mau fai. Pea ko e *reform* ko ia ‘oku fekau’aki pea mo e ‘atamai. Neongo ‘ene faingata’a, ka ko e me’a ia ‘oku mau ngāue ki ai. Na’e talanoa ‘a e Fakafofonga Ha’apai ki he founa nounou ‘oku mālie ‘aupito. Mālie ‘aupito ‘aupito, mālie ‘a e fanga ki’i tamaiki ‘i he ‘enau ala ‘o hiko veve he ko e me’a pē ia ‘oku fakamā ‘i he anga ko ē, kae hanga ‘e he Fakafofonga ‘o taki kinaua ‘o kau mo ia ‘i he hikoveve.

‘E Hou’eiki! Hangē pē ‘oku ngali faingofua ‘etau fakakaukau ki he me’a ko eni, ka ko hono mo’oni ia. Ko ‘ene hifo pē ko ē ‘a e taki ‘o ala ki he me’a ko ia. Ko e liliu vave taha ia te ne ala fai ki hotau fonua ni mo hotau kakai. Ko ‘etau hifo ‘atautolu ‘o tā sipinga ke faingofua pea vave ‘a e fō’i *process* ko ia. Ko e fō’i *process* ia ‘oku fu’u tuai pea faingata’a. Ko ia ‘oku ou fanongo atu ki he me’a ko eni. Ko u talaange ki he kau tamā. Ko e ta’u eni ‘e 35 ‘eku fai ‘a e lea ko ia, ‘etau fononga meihe 85 ki he ta’u ni. Ko e ta’u eni ‘e 35 pea to e ‘a e ta’u ‘e 65 ke fakamo’oni ‘a e me’a na’a ku lau ki ai. Ka na’a ku feinga ke fakanounou’i ke ‘oua ‘e a’u ‘o ta’u ‘e teau, kae a’u pē ‘o ta’u ‘e 50 pē pea faingofua.

Ko ‘eku poini Sea, kātaki pē he’ene lōloa. Ko e me’a ko eni ‘oku fekau’aki pea mo hotau ‘atamai. Ko e me’a faka-*mindset*..’uluaki reform hotau ‘atamai ka tau toki lava. Taimi ‘e ni’ihi ‘oku faka’ofo’ofa ‘etau fokotu’utu. Faka’ofo’ofa ‘aupito! Ko hai na’a lave hake ke lava ‘o *implement* ‘etau fakakaukau. Ko ‘etau palōpalema ia. Pea ko ‘emau Pule’anga he ‘aho ni ko ‘emau feinga lahi taha ke tau vavevave ‘a e fō’i *process* ke ‘oua ‘e fu’u tuai. Ka tau liliu ki ha fa’ahinga founa ‘e malava ke tau sio mata ki hono ola ‘a e ngāue ko ia.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu mo ‘eku fie tokoni atu pē ki he ongo Fakafofonga pea ko u ‘ilo’i pē ‘oku mo *frustrate* ‘i he taimi lahi ‘i he tuai ‘a e ngāue. ‘Oku tuai ‘a Fale Pa’anga pea ‘oku ‘i ai ‘a e taimi ‘e ni’ihi, ‘oku ‘ai ke te tafulu’i ‘a e kau ngāue, ka ko ‘ete sio atu ko e fu’u sisitamu pē ia, pē ko e ‘ai ke tafulu’i ai ke hā. Na’a tau ha’u katoa pē ai. Ka ko e me’a eni, mou kātaki pē ke lahi, ka tau kumi pē ha founa na’a ngali vavevave mai pē. Ko ia ko hotau Pule’anga he ‘aho ni ko e me’a ia ‘oku mau feinga atu ki ai he taimi ni.

Ko e ‘u *reform* ‘oku mau fakahoko kihe ngaahi Potungāue na’e fai ‘a e talanoa mo e *PSC* ‘aneuhu nau ki’i uestia mo nautolu ‘i he *reform* pea na’a ku kole ange ‘e ongo ta’ahine kātaki tau ‘ahi’ahi mu’a ‘a e founa ko eni ko e anga ia ‘emau tui mau hanga ‘emautolu ‘o ‘osi tesitesi pea ‘oku ngāue ia. Tau ‘alu mu’a ki ai ‘o ‘ahi’ahi ‘a e founa ko ia. Pea kapau ‘e toki ‘osi ‘a e Pule’anga ko eni pea ‘i ai ha Pule’anga kehe ‘oku nau hū mai, ka kehe pē ‘oku tau hanga ‘o seti ‘a e pēni ko eni ke tau fononga ai ki he kaha’u. Ko e ki’i fakahoha’a pe ia. Mālō.

‘Eiki Sea Fale Alea: Mālō Hou’eiki! Kuo ‘osi fakamā’opo’opo ‘a e ngaahi feme’a’aki. Ko e tali ena mei he ‘Eiki Palēmia. Mou me’a hake ke tau liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki! Mou fakama’ama’a atu.

<004>

Taimi : 1135-1140

Me'a 'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kāpineti, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele kae pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Hou'eiki 'oku mālō mu'a ho'omou kei laumālie lelei 'etau ngāue, pea ko 'etau 'āsenita eni 'oku mou me'a ki ai, kae tuku mu'a ke u 'oatu ha ki'i me'atokoni faka'aho. Ko e 'uhinga pē fo'i 'a e 'oatu 'a e ngaahi me'atokoni ko eni hou'eiki ke mou mea'i ke fakaofiofi ki ai ho'omou feme'a'aki, pea mou me'a mai he ngaahi me'a 'e melino ai hotau fonua, ua , tu'umālie, tolu, fiemālie. Pea ko e 'oatu pē 'a e ngaahi founa ko ia ke mou me'a ki ai, ka 'oku hangē 'oku lahi ange hono 'oatu'a e me'a 'eni hangē 'oku to e lahi ange ka 'oku lave'i pē 'e he motu'a ni, ka hoha'a 'a e Fale ni, 'e melino 'a tu'a, pea ka melino 'a e Fale ni 'e hoha'a 'a tu'a. Pea 'oku ou tui 'oku anga pehē 'etau fetūkuaki holo.

'Oku 'i ai 'a e ki'i founa 'oku 'omi 'i he taimi na'e 'i ai 'a e Tamai na'a ne hanga 'o fakakaukau'i ko e hā 'a e me'a 'e tu'umālie ai hono fāmili, pea ko e hanga leva 'e he Tamai ko eni 'omai ui tahataha leva 'ene fānuu, pea ne hanga leva 'o foaki 'a e ngaahi tukufakaholo kia kinautolu ke nau takitaha tokanga'i 'a e ngafa te ne 'oange kia nautolu. Pea ko e taha eni 'a e ngaahi ngafa na'e 'i ai 'a e tokotaha hono foaha ko Lūpeni, ko koe ko e laione, pea 'oange ki ai 'a e tokotaha, kia Siuta, 'a e ngaahi ngāue te nau fakahoko pea na'a nau takitaha *focus* ai pea na'e ma'ume'a 'a e ha'a ko eni, pea 'oku hoko ia ko e fa'ifa'itaki'anga ia pea ko e taha eni 'a e ki'i tokotaha na'e 'oange ki ai 'a e ngafa ko eni na'e 'ikai ke 'i ai ha ngafa ko e me'a pē na'e 'oange ki ai ko koe te ke mate 'oku te'eki ai ke hoko atu.

'I he tohi 'a Senesi 'i hono vahe 9, 'i hono veesi 22m, "ko e va'a fua lahi 'a Siosefa, 'io, ko e va'a fua ia 'oku ofi ki he vai, 'oku kaka hake hono ngaahi va'a 'i he fua, funga 'ā, kuo fakamamahi'i lahi ia 'e he kau tangata fana 'o nau fana'i ia mo fehu'ia kiate ia."

Ko e kongā ia 'oku 'oatu kia kitautolu, Hou'eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e ngaahi ngafa kuo tuku atu 'e he 'Eiki Palēmia kia kimoutolu. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e hoha'a pea mo e faka'amu k emou me'a atu mu'a ki homou ngaahi Potungāue pea mou fakatonutonu mai ho'omou ngaahi ngāue ki he ngaahi *priority* 'a e kakai, kae 'oua 'e tuku 'a e fiema'u ia 'a e kakai 'i Ha'apai ka mou fokotu'utu'u moutolu ia 'i he vaha'a 'o Mineva pea mo Tonga ni.

Ko e 'uhinga ia 'oku 'oatu ai 'a e fakakaukau pea mo e hoha'a ko eni, 'i ai homou ngaahi ngafa pea kapau te mou lava 'o ngāue mo nofo ai, 'oku ou tui 'e melino hotau fonua he ko e fakahā ha melino ha fonua ko e fakalongolongo 'a e kakai, ko e lelei ia 'a e sevesi.

Hou'eiki mou me'a hifo ki he 'etau 'āsenita, ko e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Toutai, kā ko eni kuo 'asi mai heni 'oku mou mea'i koā na'a tau 'osi paasi 'etautolu 'a e toutai ē? Ko e *MEIDECC* eni 'oku tau 'i ai, 'e Minisitā kātaki 'o me'a mai.

Lipooti Fakata'u Potungāue MEIDECC 2017

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Tapu ki he Sea kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e fakataha 'o e Kōmiti Kakato, kae 'atā mo e motu'a ni ke ki'i fai ha ki'i lave nounou atu pē ki he Liipooti Fakata'u ko eni 'a e MEIDECC.

Ko e lipooti ko eni Sea ko Sanuali ki Tisema 'o e 2017. Pea mahino pē 'oku mau feinga 'a e Pule'anga ke fakafa'ahi ta'u fakapa'anga, *financial*, ko e lipooti hoko 'e ha'u ia pea mei Siulai/Sune 'o e 2017/18. Kaikehe kae tuku mu'a 'a e faingamālie ko eni Sea ke fakakakato atu ia ha ki'i fakamatala pē ki he lipooti ko eni.

Ko e MEIDECC Sea 'oku 'i ai 'a e *department* 'e 8, ko e taha ai ko e *Corporate*, pē ko e tafa'aki ia ko ē 'oku fai 'a e fokotu'utu'u ngāue, kātoi ai 'a e lao mo e 'ū me'a kotoa ko ia, pea mo e pa'anga ...

<005>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā MEIDECC : ... pea ko e fo'i 7 leva ko iá,ko e *Department* kehekehe ia e 7. 'a ia 'oku kau ki ai e va'a Fakamatala 'Ea, mo e Vakai Matangi, pē ko e *Meteorology*. Kau ki ai e va'a ki he Ma'u'anga Ivi, pē ko e *Energy*. Kau ki ai e va'a ki he *Information*, pē ko e Ma'u'anga Fakamatala, va'a ki he Tokangaekina e ngaahi fakatamaki fakaenatula, mo e ngaahi me'a fakafokifā, 'a eni 'oku fa'a ngāue'aki ko eni e *NEMO*, 'a ia 'oku nau fai fatongia he taimi ko ē 'oku hoko ai e afā. Va'a ki he 'Atakai, pē ko e *Environment*, pē ko e va'a Feliliuaki 'o e 'Ea, *climate change*, pea mo e va'a ki he *Communication*, Fetu'utaki. Ko e lipooti ko eni, mou me'a pē ki ai 'oku ki'i matolu, pea 'oku kamata he fakapapālangi, pea toki hoko ki he faka-Tongá. Ko e 'uhinga pē 'ene matolu ko iá, Sea, ko e fo'i 7 ko ē. 8 'aki e *Corporate*, pea 'oku nau 'omai pē 'i he lipooti ni, S Sea, 'a e ngaahi fakamatala ki he... Ko 'emau patiseti ko ē ki he ta'u 2017, ko e 7.3 miliona. 'Oku 'omi pē he lipooti ko eni 'a e anga 'a e ngaahi fakamolé, pea mo e ola 'o e ngāue fakafo'i va'a, pē faka-*Department*. Pea 'oku 'omai tahataha pē ko e 'uhingá ki he faingofua ko ē 'a e me'a, he 'oku fu'u lōloa pea fu'u lahi. 'Ilo pē kuo mou me'a ki ai. Pea ko 'emau kau *staff* he taimi ni, 'oku fe'unga mo e toko 170, pea ko e ola kātoa 'emau ngāue 'oku 'i he lipooti ko eni.

'Oku lahi pē 'a e ngaahi me'a 'oku fekau'aki 'i he Potungāue ni pea mo e ngaahi Potungāue kehé, ka ko e mahalo, Sea, ko e ki'i fakamatala nounou. Ko e lahi taha e ngāue ia 'a e Potungāue ko eni, ko e ngaahi *project* mei mulí, 'a ia 'oku fou mai pē, mahino pē foki ko e Potungāue Pa'anga 'oku nau tokanga'i kātoa e ngaahi pa'anga ko eni. Ka ko e ngaahi *project* fekau'aki mo e *Environment*, 'oku ha'u kātoa ki he 'Atakai. Ngaahi *project* fekau'aki mo e *NEMO*, 'oku ha'u kātoa, hangē ko e *Information*, ko e *Climate Change*. Pea ko e fakalūkufua 'o e ngaahi *project* ko ē ki he ta'u ko iá, ta'u 2017, na'e fe'unga mo e pa'anga 'e 53 miliona. 'Oku hiki hake ia he ta'u ni, he 2018, he ta'u fakapa'anga fo'ou ko eni 'o 100 tupu miliona, 103 miliona. Ka ko e lahi taha 'o e ngaahi ngāue faka'aho 'a e ngaahi va'a ko eni, ko hono tokanga'i 'a e ngaahi *project* ko 'eni, makehe pea mei he ngaahi fatongia tu'upau ko ē 'a kinautolu 'i he Potungāue. Mahalo ko e ki'i lave nounou pē ia, Sea, ki he lipooti ko eni. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai e Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e 'Eiki Sea e Kōmiti Kakatō. Tapu mo e 'Eiki Palēmia, kae 'uma'a e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Nōpele 'o e fonuá. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'E Sea, kātaki ko e fie tokoni atu pē. Ko e tēpile ko eni 'oku 'ikai ke mau fokotu'utu'u fakakaukau 'o 'ave ki Mineva, ka 'oku mau fokotu'utu'u fakakaukau ke ngāue'aki ki he kakai e fonuá. Kole fakamolemole atu pē. Pea 'oku mau lolotonga ngāue he taimi ni, hangē ko e me'a atu 'a e 'Eiki Palēmia, ke fai e fakafo'ou, *reform*. Pea ko e fai e fakafo'ou ko eni, 'o hangē pē ko eni na'a ne me'a atú, ke feinga'i ke liliu e tu'unga faka'atamai, mo e fakakaukau, pea mo e ngaahi fatongia ko iá.

Kaikehe, 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko 'eni. Mou me'a mai pē ko e ki'i Minisitā si'isi'i eni, ka 'oku ne tauloto e ngaahi fu'u fatongia 'e 8. Pea 'oku ou fiefia ke u fakamālō kiate ia. 'Ikai ke ngata aí, ka 'oku ou fakamālō ki he Talekita Fakahoko Ngāue Pule. Ko e Talēkita eni 'oku tonu ke tā sīpinga ki ai 'a e kau *CEO* kotoa pē 'o e Potungāue. Ko e talēkita ko eni, mo e Talēkita ko ē 'o e Potungāue Mo'uí. Paula Ma'u mo Sione 'Akauola. Totonu ko e kau *CEO* kotoa pē 'o e ngaahi Potungāue, ko e ongo tamaio'eiki fai fatongia tōnunga eni. Anga faka'apa'apa, talangofua kakato. Ko e hā pē e me'a 'oku me'a atu 'e he Minisitā ki aí, ko e me'a ia 'oku fai. 'Oku 'ikai ke na to e, ke me'a atu e Minisitā 'oku to e laulau mai ia.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'e sai pē ke u ki'i fehu'i pē ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Minisitā Ako, kātaki ko e ki'i fehu'i eni 'a e Nōpele Fika 1 'o Vava'u.

'Eiki Minisitā Ako : Sai pē.

Lord Tu'ilakepa : Ko 'eku fehu'i pē ki he Feitu'u na. Fēfē ho'o *CEO*. Fēfē ho'o *CEO*, 'oku ke fu'u vikia ai e *CEO*. 'oku 'ikai ke ngāue ia mo e Feitu'u na. Na'a 'oku ke ngāue'aki 'e he Feitu'una 'a e *CEO* 'a e Minisitā ko ē?

'Eiki Minisitā Polisi : Ki'i fakatonutonu pē, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai. Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Fehu'i lelei eni ia, Sea, ka ko e me'á, ko e pangó, ko e feme'a'akí, he fakamatala fakata'u ko eni 'a e *MEIDECC*. 'Ikai ke kaunga ki ai e Potungāue Akó he taimi ni, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e me'a ko e na'e me'a mai ai e Minisitā Akó, ko 'ene vikia e ongo *CEO* 'e 2.

<006>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Sea Kōmiti Kakato: ...Pea ko e ki'i anga pē ia 'a e fehu'i 'a e fika 'uluaki 'o Vava'u ki he ngaahi *CEO* kehe, kā 'oku ou tui 'oku mo'oni 'a e me'a 'oku me'a mai ki ai, mou me'a mai

Hou'eiki mou me'a mai pē he me'a 'oku mou me'a ai na'a fai kuo mou lavea he ... hūfanga he fakatapu he ngaahi me'a ko ia, kā ko e anga ia Vava'u Fika 1 ko e me'a mai he maau 'a e ngāue 'a e tokotaha ko eni 'a e MEIDECC pea mo e ngaahi ngāue 'oku fakahoko, kā ke me'a mai koe Minsitā Ako.

Ngāue Pule'anga ke fakamā'opo'opo ngāue ke pule'i tu'u'anga satelaite 2

Eiki Minisitā Ako: Mālie Sea ko e me'a na'a mau fili ai koe ke ke me'a hena ko ho tataki lelei 'a e fakataha'anga mālie lahi. Ko e me'a te u hoko atu 'oku 'i ai 'a e va'a heni ki he fetu'utaki. Hou'eiki 'oku 'i ai 'etau tu'u'anga satelaite 'e ua ko e 134 mo e 138 pea 'oku 'i ai mo e tu'u'anga satelaite 'e taha 'oku 'ikai ke ngāue'aki, kā ko e 'uhinga 'eku lave'i e me'a ko eni 'i ha ki'i fonua si'isi'i pehē fau 'oku tau fokotu'u satelaite 'i he fu'u fonua hau ko Siaina pea 'oku tau monū'ia koe'uhī ko e va'a ko eni 'oku 'i ai 'a e tokotaha tekīnikale mataotao ko e tangata ko Kifi Moala mei Tatakamotonga ko e mataotao ia e mala'e ko eni, na'e 'osi fai 'ene ngaahi fakahinohino ki he Kapineti pea 'oku tau ma'u e pa'anga lahi Sea mo e Hou'eiki mei he tu'u'anga satelaite ko eni, kā 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau fakamole 'e fai ko 'etau me'a pē 'oku fai ko e ngāue faka-admin pea kuo 'osi fai 'a e felongoaki 'a e Kapineti pea mo e va'a ko eni pea 'oku fakafiefia lahi 'aupito, kā ko e 'uhinga 'eku lave'i eni ko e 'uhinga ko 'etau satelaite ko e ki'i fonua si'isi'i ka tau hau tu'u tautolu he fu'u fonua hau 'o tu'u ai 'etau tu'u'anga satelaite pea 'oku lolotonga fai 'a e ngāue 'a e Pule'anga ke fakamā'opo'opo mai 'a e ngaahi me'a ko ia ke pule'i mo tataki 'e he Pule'anga ko ia 'oku pehē 'a e ki'i fakahoha'a 'oku fakahoko atu mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō kataki 'o me'a mai 'a e Nōpele Fika 1 'o Vava'u kae toki hoko mai 'a 12 pehē ki 17

Tokanga ki he founa vahevahe ngaahi maama sola

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku ou fakamālō atu ki he Feitu'u na ma'u faingamālie tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Kapineti, Hou'eiki Kapineti mālō e ngāue. Sea 'oku ou tu'u hake pē au ia ko eni ko e Līpooti ia e 2017, taimi ia na'e kei Minsitā ai 'a e Fakafofonga Fika 3, 'i ai mo e 'ū kongā kimu'a ai Sea kongā lahi e ngāue 'a e Minisitā ko ia, ko 'eku fie fehu'i atu ki he Feitu'u na fika 3, 'ū maama ko eni ko ē na'a ke tufa ko eni ko ē he taimi ko ē na'a ke Minisitā ai, maama sola ko e 'uhinga Sea 'oku 'i ai 'a e 'ū peesi heni Sea 'oku ou fakatokanga'i hifo Sea ko e 'ū peesi ko eni 'oku felāve'i ia mo e sola, ma'u e ki'i fakamatala falala'anga Sea mei he maama ko eni 'oku 'ai e puha ia 'o tanu ki lalo, tanu ki he kelekele, ko e 'omai e 'ū fakamatala pē mei he ni'ihī 'oku nau tokanga'i e 'ū maama ko eni 'oku palopalema he 'oku vela pē 'oku 'afu nai pē 'o pupula e puha 'o tupu ai e maumau.

'Oku ou fiefia he'eku 'alu ki Felemea ko u luelue mei 'Uiha he pō Tokonaki 'o e uike na'a ku tau atu ki ai mahalo ko e 10 po'uli ki 'Uiha na'a ku lau mahalo ko e fō'i maama 'e 7 pea mahalo ko e fō'i maama pē 'e ua 'oku mo'ui ai, kā ko 'eku sio ki he tufa holo 'e Tonga ni 'a e 'ū maama sola, a'u ki he ngaahi 'ū ngaahi feitu'u 'oku 'ikai ke totonu ke tufa ai Sea kā koe'uhī na'e totonu ke mou hanga 'o tufa kia maoutolu he 'otu motu he 'oku 'ikai ke a'u 'a e 'uhila ki he ngaahi 'otu motu, tatau pē mei Niua a'u ki Ha'apai, Vava'u 'oku 'i ai 'a e ngaahi motu ai nau fu'u fiema'u vivili kau ai 'a 'Eueiki pea mo 'Atatā 'Eiki Sea. Pea ko e me'a 'oku ou tu'u hake pē au 'Eiki Sea koe'uhī ko 'eku tokanga ki he tafā'aki ko eni 'a e 'uhila, kei toe nai ha'atau maama ke ki'i fakalahilahi

hake 'Eiki Minisitā he mahalo ko e Feitu'u na 'oku tuku ai 'a e sitoka he taimi ni ke si'i tokoni kia mautolu he vahe motu...

<007>

Taimi: 1150-1155

Lord Tu'ilakepa : ... pea 'oku mau ongo'i pē 'a e vahevahe 'etau maama *solar* 'oku 'ikai ke mau ongo'i 'oku fu'u tokangaekina fakalūkufua kimautilu he me'a ko eni 'a e maama *solar*. Pea ko hono faka'osi pē, ko 'eku vakai hifo ki he ngaahi fu'u *panel solar* ko eni fokotu'u he 'uhila. Te'eki ke 'i ai ha taimi 'e fakakaukau ke holo ā 'a e 'uhila? Ko e ta'ū ni, 'oku ou to e fanongo na'a mou huufi mahalo 'a e *wind mill* fa'ahinga ma'u'anga ivi ma'u mei he i, pē ko e 'eá, tu'u he feitu'u Niutōuá. 'Oku 'i ai nai ha'amou fakakaukau 'e holo..'oku lahi ange hono fokotu'u 'a e *solar*, lahi mo e ngaahi faingamālie 'oku 'omai ki he fonuá ni, ka 'oku te'eki ai pē ke holo 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'uhila. Pea 'oku fai pē 'a e fehu'i atú, koe'uhi ki he Feitu'u na 'a e 'Eiki Minisitā he taimi ní, pea mo 'etau..'Oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku ou fakamālō atu au ia, he 'u ngāue lavame'a 'oku mou faí, faka'ofa'ofa 'aupito 'a e ngāue ia.

Ko e ki'i me'a pē ia 'oku ou tokanga ki ai, pea 'oku ou tui au i, ko e fu'u Lipooti matolu ia ko eni ia, fakamālō ki he ni'ihi 'ia kinautilu na'a nau fai 'a e ngāue ko eni. 'Oku 'ikai ko ha me'a faingofua ke tokangaekina 'a e faingata'á. Mahalo ko e 2017 ki ne 2018, 'e 'i ai a e ngaahi me'a 'e fai ai ha fehu'i 'o fekau'aki mo e tō 'a e matangi. 'Oku ou fakamālō atu pē au Sea, ke ma'u pē ha tali ki ai fekau'aki pea mo e tu'unga 'oku 'i ai 'etau maama. Ko 'etau maamá 'oku 'ikai pē ke toe ma'u ha kongokonga ia he taimi ni, pea 'oku mate atu pē 'a e ngaahi fu'u maama ko iá he taimi ni. Mālō.

Eiki Sea : Minisitā..

Tali ki he tokanga ki he lahi ngaahi maama sola uesia

Eiki Minisitā MEIDECC : Mālō Sea. 'Oku ou fakamālō 'aupito he fehu'i ko eni, pea ko e fehu'i ko eni 'oku mahu'inga katoa ia ki he fonuá. Ko e taimi ko ia 'oku fai atu ai 'a e lele 'o fakakakato 'a e fakataha faka-Fale Aleá, kau 'a e me'a ia ko iá hono.. katoa 'a e 'ū maama *solar*, lahi ange 'a e 'ū maama ko ia na'e tu'ú, he 'osi ko ia 'a e matangi. Na'e maumau pea 'oku 'ikai ke ulu, maama 'e ni'ihi ia 'oku ulu pē pea ko e taimi 'e ni'ihi 'oku ulu, mate, ulu, mate. Ka ko e ki'i ongoongo pē ki ai, 'oku kau ... ko e sēniti ko eni ko ē na'e 'omai ke tokoni ki he matangi, 'oku to'o ai 'a e sēniti 'o 'omi 'aki e..'oku tau mai he māhina katu'u. 'Oku 'omi 'aki 'a e 'u kongokonga ke fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi maama ko eni. Na'a ku lele atu au ki Vava'u 'e Sea, pea na'a ku lava atu ai 'o mau 'a'ahi ki he motu 'e 2. Ko e motu 'e taha ko e tofi'a ia 'o e 'Eiki Nōpele ko eni, faka'ofa'ofa 'a e laine 'a e maamá ia he matāhā, ka 'oku mo'oni 'aupito 'a e 'Eiki Nōpele. Mahalo ko e fo'i maama 'e 7 pē 10 ko iá, mahalo ko ha 2 pē pē 3 ai 'oku uló, pea 'oku tofuhia kotoa pē ai 'a e ngaahi koló pea mo e ngaahi vahefonuá. Ka ko e ki'i ongoongo pē ia ki he maamá. 'Oku tau mai 'a e koniteina 'oku 'omai ai 'a e ngaahi puha 'uhila, pea mo e ngaahi kongokonga ke ngaahi 'aki 'a e ngaahi maama *solar*. Ko e me'a ia 'oku kei tuai ai pē 'a e ngāue ki ai. Kapau na'e tau mai ia kuo 'osi fuoloa 'a e fakakakato 'a e ngāue ia ki ai. Mālō 'aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Minisitā. 'E Fakafongia Ha'apai 12.

Tokanga ki he te'eki mahino kuo holo totongi 'uhila he lele ngaahi maama sola

Mō'ale Fīnau : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu ki he Hou'eiki. 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a lahi ia, 'oku ou tui au kuo 'osi maau 'a e Lipootí. Ko e Lipooti ko ení 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha'aku veiveiua, na'e fakahoko pē 'e he kau ngāué honau lelei tahá, ke fai koe'uhi ko e sēvesi ki he kakai 'o e fonuá. Ko e Potungāue mahu'inga foki eni 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ngata 'i he kaunga mālie 'a e kau ngāué, ka 'oku 'i ai mo e silini lahi 'oku 'i he *Ministry* ko ení, pea ko e tokoni 'oku lahi foki mei muli, ki he ngaahi poloseki. Ko e .. 'oku ke mea'i 'Eiki Sea 'i he 2020, 'oku tāketi ki ai, ke a'u ki ai kuo peseti 'e 50 'a e ma'ama'a ange 'a e 'uhilá, to'o 'a e peseti ia 'e 50, 'a ia 'oku toe pē 'a e ta'u 'e 2. Ko e tāketi foki ia ko ē 'i he palani ko eni 'oku fokotu'u mai 'e he Pule'angá, fakamāmani lahi pē 'e te 'ilo atu 'i Tongá ní. 'A ia 'oku 'uhinga ia, kapau ko e *Bill* he taimi ní, 'oku pa'anga 'e 100 he māhina, 'e pa'anga 'e 50 he 2020. Ko e fu'u holo lahi faka'uli'ulia ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Mō'ale Fīnau : Ka ko e tokanga 'a e motu'á ni 'Eiki Sea, 'i he 'etau fononga mai he ta'u 'e 5 ko ení ke a'u ki he 2020 te'eki ke 'asi, ko e 'uhingá ke mahino 'oku tuputupu lelei mai, pea tau a'u ki ha mahino 'oku *achieve* 'a e fo'i tāketi ko ení ke hoko. Taimi tatau pē 'Eiki Sea ..

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga ko e hā ho'o 'uhinga 'oku te'eki ai ke 'asi ?

Mō'ale Fīnau : He'ikai ke a'usia 'a e fo'i holo peseti 'e 50 he 'oku te'eki ke 'asi mai ha ki'i holo.

Sea Kōmiti Kakato : Ke ki'i holo 'o 90 ki'i 80..

Mō'ale Fīnau : Ki'i holoholo lelei hifo he 'oku toe pē 'a e ta'u 'e 2 pea a'u ki he 2020...

Lord Tu'iha'angana : Sea ..

<008>

Taimi: 1155-1200

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fika 1 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tautautefito ki Ha'apai. 'Oku fua pēseti 'e 100 e pēnolo, sola ia 'e, *load* ko ē 'a Ha'apai ē.

Mō'ale Fīnau: 'Io sai pē te u a'u pē ki ai Sea. Mālō, 'i ai foki e holo ia, pea mo Vava'u, tau talanoa fakalukufua koe'uhī ko e taimi pē 'oku tau *mention* ai 'a Ha'apai 'oku 'i ai mo e ki'i fine'eiki 'i Matahau pē ko fē, Okoa.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Fīnau: Ko 'etau talanoa he Fale ni Sea 'oku tau talanoa fakalukufua koe'uhī ke lava ke mahino ki he kakai 'oku tokangaekina fakataautaha e kakai he feitu'u kotoa pē. Ko 'eku poini 'Eiki Sea he ko e tohi ko 'ē, lao 'i hē. Ko e fakakaukau e motu'a ni 'oku pehe ni kapau, kapau 'e 'omai 'e ha Minisitā ha'ane līpooti 'i hē, kapau 'e peesi 'e nima, 'osi fiemālie au ia kapau te ne 'omai e fo'i me'a ko eni. Fika 'uluaki, sola pēnolo ko ē, 'a eni fokotu'u *project* ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Fīnau: Ko e *project* ia. Ki he motu'a ni ia kapau te tau 'ai pē ko e ola, ola ia ka ko e pa'anga na'e 'osi vahe'i. Ko e ola ia 'Eiki Sea 'a e holo ko ē 'a e 'uhila. Ko e me'a ia 'oku ui ko e ola. Kapau 'e pehē mai, *project*, fika 'uluaki, ko e ngaahi pēnolo ko ē 'i Ha'apai, ola, ko ena kuo holo homou 'uhila he taimi ni pēseti 'e 20.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Fīnau: Sai fika ua, 'ātakai, ko e ola ko ena 'oku lele homou fōsoa 'o a'u ki Niu'ui. Ko e 'uhinga he 'oku *rise e sea level*. Ko e 'uhinga 'Eiki Sea ke fe'unga 'a e fu'u pa'anga 'e lau miliona 'oku tohi 'e he ni'ihi ko e tohi *project*. Kai kehe 'e Sea ko e anga pē 'eku fakakaukau 'oku ou kole fakamolemoale pē ki he Hou'eiki kapau pē 'e talamai pē ia lisi mai pē ia fo'i me'a pē 'e nima, ko e sola, holo. Ko e *environment* ko e fu'u tongo 'e, tapu pehē ko e fu'u tongo 'e 100 na'e tō ia hē. Ko hono ola 'e mo'ui ai e ika ko ē, ua ia. Ko hono tolu, ko e holo ko ē 'a e fonua 'i Talafo'ou, na'e 'i ai e fōsoa na'e 'i ai 'oku 'osi holo foki e fōsoa ia ko ia. 'A eni ko eni 'i Talafo'ou.

Sea Kōmiti Kakato: He 'oku lolotonga ...

Mo'ale Fīnau: 'Io na'e 'osi langa foki ia. Pea 'oku ki'i holo. Talamai, ko e fōsoa ko eni na'e 1.5 miliona, 'e to e 'ai fo'ou ko hono 'uhinga na'e hala e fo'i me'a ko ē. 'A ia ko e ola ē 'Eiki Sea. Ko ia 'Eiki Sea 'oku 'oatu e me'a ko eni mo 'eku ongo'i pē 'oku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a ki he Fakafofonga, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Tali e tokoni ko eni Fakafofonga 12?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ki'i miniti pē 'e taha pē. 'E Fakafofonga ... 'E Fakafofonga ko e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai ko e founa ia 'oku tau faka'amu ke fei mo tau a'u ki ai. 'A ia 'oku tau ui fakapālangi ko e *result base*, ola. Ka ke manatu'i ko hono fetongi e fu'u sisitamu ko e talu ē 'ene lele mai. Pea ko e līpooti eni ia ki he kei founa motu'a pē. Ko u tui ko e lele atu hotau Pule'anga ko eni ko 'etau *format* 'i he kaha'u 'e fai e ki'i mafuli ia ki he founa ko ia. Mou fakatokanga'i e līpooti 'a e Toutai. Ko e me'a ia 'oku līpooti ko e ola. 'Omai hangatonu 'a e ola. Pea kole atu 'e Fakafofonga ki'i, manatu'i ko e me'a ko ē 'oku ke faka'amu ki ai mo e Sea ke fai ha liliu ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou tui ho'omou kote ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: E sisitamu motu'a ka tau, te tau a'u atu pē ki ai he ko e *reform* ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia.

Sea Kōmiti Kakato: Kuo ta'alo mai 'etau taimi Fakafofonga. Te tau toki me'a mai pē 'o toki, ka tau liliu 'o Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke toloi e Fale ki he 2:00

(Pea na'e toloi 'a e Fale Alea ki he 2:00 ho'atā)

<009>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea. *(Lord Fakafanua)*

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke tau liliu ai pē 'o Kōmiti Kakato.

(Na'e liliu 'o Kōmiti Kakato.)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. Tapu ki he Tu'i 'o Tonga fakatapu ki he Ta'ahine Kuini, Fale 'o Ha'a Mohefo. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Nōpele, Fakafofonga e Kakai mālō mu'a e kei fakalaumālie lelei tau to e 'i heni ke fakahoko e fatongia kuo fakafalala mai kia kimoutolu. Mou me'a hifo ki hetau 'asenita. Ko e 4.1.4 MEIDECC 2017 ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku to e fie me'a ki ai ha taha pea, ka 'ikai pea tau pālōti. Me'a mai Niua 17.

Ngaahi kole ongo Niua ki he ngaue'aki maama sola

Vātau Hui: Tapu mo e 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato, tapu mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā e Kalauni. Tapu mo e Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afiō, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Tuku mu'a ke u ki'i hao atu ai pē hē Sea ke u kau atu ai pē 'i he fakamālō'ia e ngāue lelei pea mo e līpooti ko eni kuo 'omi mei he 'Eiki Minisitā ko ia e MEIDECC.

Sea ko u fiefia lahi he līpooti kuo 'omai pea 'oku poupu lahi 'aupito e motu'a ko eni ki ai. Ko u fiefia Sea he ko e me'a lelei foki 'eku fa'a folau atu 'a'aku ki hoku ongo motu pea mo e kainga. Na'a ku folau atu ki Niuafo'ou pea u tukuvakā ai pea ko e me'a eni na'a ku hanga 'o fakatokanga'i ai Sea. Māhino na'e, 'oku fakalakalaka 'a e ngāue ko eni he 'oku, na'e fakafo'ou kātōa 'a e ngaahi maama sola ko ia 'a e vāhenga Niuafo'ou. Pea 'ikai ko ia pē Sea na'e 'i ai mo e fanga ki'i, fanga ki'i palaki ia 'oku te 'alu 'o palaki ki ai 'ete, fakafonu ki ai 'ete telefoni. Ko u tui ko e ngaahi me'a eni Sea 'oku ne fa'a hanga 'o maumau'i 'a e ...

<002>

Taimi: 1405-1410

Vātau Hui: ... aleapau 'oku fakahoko 'i he vaha'a 'o e Poate Sola pea mo e kakai. Ka ko u fiefia

lahi heni kuo 'osi hanga 'e he Kautaha ko eni 'o teuteu' i pea mo e me'a ke palaki ki ai 'a e telefoni 'o lava pē ai 'o ngāue 'aki ia 'e he ngaahi fāmili, he 'oku 'ikai ha 'uhila hangē ko tautolu ka 'oku fakafalala pē 'i he maama sola.

Sea, ko e hokó pē ko e ki' i motu ko eni ko Tafahi 'oku nau tatau tofu pē mo Niuafo'ou 'oku nau maama sola. Pea fakafiefia na'e fetongi 'a e ngaahi puha 'uhila hangē ko eni 'oku hā 'i he Lipooti he peesi 87. Ka 'oku ou hanga 'o 'ohake pē heni mu'a ke mea' i pē 'e he 'Eiki Minisitā pea mo 'ene Potungāue. Ko hono 'uhinga ko e ki' i fāmili 'e 5 'i Tafahi na'a ku 'osi fakahoha' a pē ki ai ki he 'Eiki Minisitā. Koe' uhi ko e maama sola 'o e ki' i fāmili 'e 5 ko eni. Sea, 'oku te'eki ke fokotu'u. Na'a ku lele atu 'i he folau ko ia 'i he *Show* pea mo e puha 'uhila na'e 'omai pē 'e he Kautaha ko eni 'i he Pule'anga, pē ko e *MEIDECC* 'o 'oatu ki Niua ke tali 'ave ki he fo' i fāmili 'e 5 ko eni.

Sea, ko e Lipooti ko eni na'e 'omai 'oku te'eki pē ke fai ha ngāue ki ai, te'eki ke kakato talamai ko e uaea mahalo pea mo e fo' i 'uhila ke 'ave ki ai. Ko 'eku fakamanatu pē he kou 'ilo' i pē mahalo 'oku laumālie lelei pē 'a e 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC* ki ai. Ka ko u tui ko e ki' i fakamanatu pē ke si' i manatu'a pē he 'oku 'i ai foki 'a e lea 'oku pehē – Manatua pē mautolu na'a ngalo.

Sea, ko e ki' i me'a 'e taha. Faka'amu 'a Tafahi kapau te mau kau ai pē 'i he fo' i palaki ko ē 'oku palaki ai ko ē 'a e fanga ki' i palaki 'a Niuafo'ou, ke palaki pehē mu'a mo Tafahi. 'Oku hala foki matou ia 'i Tafahi.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga! Ko ho'o 'uhinga ke ta'ofi 'a Niuafo'ou kae 'ai 'a Tafahi?

Vātau Hui: 'Ikai! 'Osi maau 'a Niuafo'ou ia. Sea, kuo 'osi maau 'a Niuafo'ou ia. Ko e 'uhinga ki Tafahi ko e ki' i tākaki si' i atu pē ki ai ke lava 'enau ngaahi telefoni 'o fakafonu ai. Koe' uhi he 'oku 'ikai ha *generator*. Sea, pea 'e tokoni 'aupito 'a e ngaahi la' i paneli sola ko e ngaahi paneli sola ai 'oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi paneli sola kuo 'osi fakafonu pea 'e lava ke tokoni 'a e ngaahi palaki ko eni ki he 'enau ngaahi telefoni, he te nau to e maumaulao ha'anau maumau' i pea hanga ai 'e he Poate Sola 'o tautea' i kinautolu.

Ko 'eku 'ai pē ke fakamanatu atu 'Eiki Minisitā, ke si' i manatua atu ke kau atu mu'a 'a e kole 'a e si' i kāinga. Ke kau ange mu'a mo ia mo teuteu ange ha me'a pehē, kuo nau fai hala nau o nautolu 'o to'o 'a e me'a ko ē 'oku tau ki he maama kae palaki ha uaea ia ki he puha 'uhila pea 'e tautea' i foki ia.

Ko ia Sea, ko u fakamālō lahi ki he Potungāue ko eni 'oku teu atu mo e langa ki Niuatopotapu pea ko u tui 'e a'u 'a Niuatopotapu ki he tu'unga ma'olunga 'aupito ange te mau a'u ki ai koe' uhi ko e 'uhila pea 'oku ou fakamālō lahi ki hono muimui' i atu 'a e ngāue ko ia ki he Vahefonua Niuatopotapu pea mo e Vahefonua Niuafo'ou. Ko u fakamālō lahi ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakahoko fatongia lelei. Sea, fakamālō atu mu'a ki he ma'u faingamalie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! 'Oku toe 'i ai ha toe tau paloti? Fokotu'u pea pou pou! Kimu'a ia ke 'oatu 'a e ki' i me'a ko eni. Fie fakahoko atu pē 'a e fakamālō ki he Minisitā *MEIDECC* mo e ngaahi ngāue kuo fai ki he Vahefonua Ha'apai. 'Oku lava 'o fiefia 'a e kainga kuo lava 'o 'aisi kotoa pē 'a Lulunga, kau ai 'a Lofanga pea mo Mo'unga'one kau ai mo e pamu vai, sola mo e me'a sola katoa ai. Vahefoa pea mo Vahe Kauvai, kau ai 'a Koulo mo Holopeka, pea pehē foki

mo e *generator* 'uhila 'a e ngaahi motu lahi ko ē 'a 'Uiha, Ha'afeva, Nomuka mo Hā'ano. 'A ia ko e ngāue lahi ia kuo a'usia 'e he kāinga mei motu. Kalake tau pālōti.

Siaosi Sovaleni: Sea, ko e ki'i fakamālō pē. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Fakamālō ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ki he lipooti lelei ko eni, pea ko e fakamālō mo e kaungā kau atu pē 'Eiki Minisitā. mo e kau Fakafofonga na'a nau fakamālō'ia'i 'a e *CEO* kae 'uma'á 'a e kaungā ngāue 'i hono fakahoko lelei 'a e fatongia. Ko ia pē Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

<004>

Taimi: 1410-1415

Sea Kōmiti Kakato: ...ko e ki'i *text* pē eni Minisitā ko e ki'i vai ko ē 'a Faleloa 'oku te'eki ai ke 'ai 'enau pamu vai *solar*.

Pālōti'i tali Fakamatala Fakata'u MEIDECC 2017

Kalake tau pālōti. Ko kimoutolu 'oku mou laumālie lelei ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue *MEIDECC* 'i he 2017, pea fakahā ki ai 'a e hiki homou nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Siaosi Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Mefi Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku. Loto ki ai 'a e toko hongofulu mā nima. (14 pe hono lau 'o'ona).

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hou'eiki. Mou me'a hifo ki he 4.1.2 Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he ngāue, ngaahi ngāue 20...Sino'i Pa'anga Mālōlō, mou me'a ki ai hou'eiki pea tuku atu ki he 'Eiki Minisitā 'oku 'a'ana 'a e Potungāue ko eni ke ne fakamā'ala'ala mai.

Fokotu'u ke tali Lipooti Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō 2016/2017

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kātaki ko e Minisitā Pa'anga 'oku 'ikai ke me'a heni 'i he taimi ni ka 'oku ou fokotu'u atu 'a e lipooti, mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u eni ke tau tali 'a e Sino'i Pa'anga Mālōlō, Fakamatala ko ia 2016/2017, Kalake. Ko kimoutolu 'oku laumālie lelei ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u ko eni 4.1.2 Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he Ngāue, 2016/2017 pea fakahā 'aki ia 'a e hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai 'a Siaosi Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Havili Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā

Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Fakafanua. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu mā nima.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Fakamatala Fakata'u 'Omipatiment 2016/17

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 4.1.3 'Omipatimeni, 2016 ki Sune 2017, Sanuali 16, Sune 17. Mou me'a mai Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Kātaki pē Sea ko e Omopatimeni 'oku 'i he malumalu ia 'o e Sea 'o e Fale Alea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai ...

Lord Fakafanua: Fakatapu atu pē ki he 'Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. Ko e 'Ofisi 'o e Omipatimeni ko e sino tau'atāina eni, pea ko 'enau taumu'a ngāue ke nau fakatotolo'i pē vakai'i pē sivi 'a e fa'unga pule'i hono fakahoko 'a e ngaahi faitu'utu'uni mo e ngaahi ngāue 'ū Potungāue, pehē foki ki he ngaahi va'a kautaha 'a e Pule'anga, SOE, hili hano lāunga'i, 'a ia ko 'enau ngāue ke nau fai 'enau ngaahi fakatotolo makatu'unga 'i he lāunga ko eni 'oku nau ma'u.

Ko e *Annual Report* eni 'oku māhina 'e 18 'ene lōloa koe'uhí pē ko e liliu ko eni mei he māhina ko ē 'oku kamata ai 'a e lipooti, 'a ia 'oku kamata eni ia mei he 'aho 'uluaki 'o Sanuali, 2016 toki 'osi ki he 'aho 30 'o Sune, 2017. 'A ia 'oku mahina 'e 18 'oku 'ikai ke māhina 'e 16, 12 hangē ko e founa lipooti anga maheni.

Ko e Fakamatala nounou atu pē ko e 'ū *case* 'e 202 na'e ma'u ko e 'ū *case* 'e 94 'oku kei fai ki ai 'a e ngāue, pea ko e 'ū *case* 'e 108 kuo 'osi lava 'o fakakakato, pē *case close*. Fakaikiiki atu pē 'a e founa ko ē na'e a'u ...

<005>

Taimi: 1415-1420

Lord Fakafanua : ... ki ai e ngaahi lāunga ko eni. Ko e telefoni 'e 205, pea mo e toko 67 na'a nau 'a'ahi e 'ofisi ke fakahoko 'enau ngaahi lāungá. Hou'eiki Mēmipa, mo e Sea e Kōmiti Kakatō, ko e lipooti ena kuo 'osi tufa atu ke mou me'a ki ai. 'Oku lava lelei pē e ngāue, pea 'oku ola lelei pē 'enau ngāue, fakatatau ki he fakahokohoko mai ko eni 'a e ngāue ko ē 'Omipatimeni, 'oku kamata ke ake hake e lahi, 'a e tokolahi e 'ū lāunga ko ē kuo nau ma'ú, ka 'oku nau malava pē ke nau fakakakato 'a e ngaahi *complaint*, 'o *close* e 'ū keisi lahi, hangē pē ko e keisi e 108 ko eni kuo lava ko e 'o fakakakato 'i he ta'u ko eni. Ko ia pē, Sea. Fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu'u mai. 'Oku 'i ai ha poupou? Kalake,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, kātaki 'oku ou ki'i fie

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

Fakamālō'ia ngāue 'Ofisi 'Ompatimeni

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, 'oku ou fie tu'u pē au ke fakamālō'ia 'a e ngāue 'a e Potungāue ko ení. Koe'uhí, 'oku mahu'inga 'aupito pē ke tau fa'a fakatokanga'i 'a e ngaahi ola lelei, mo e ngaahi ngāue lelei 'oku fai 'e he ngaahi Potungāue. Ko e 'uhingá foki, ko 'eku ki'i fakahoha'a atu pē 'a'aku ia he ko e va'a 'eni 'oku ne hanga 'o tokangaekina e kakaí, mo 'enau ngaahi totonú. Pea ko nautolu 'oku nau hanga 'o malu'i 'enau ngaahi totonú, 'o nau hanga 'enautolu 'o sivi e Pule'angá, ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke nau fai ha me'a ke uesia kovi ai 'a e kakaí. Ka 'oku ou fie tu'u hake pē au, Sea, 'i ha tu'unga 'o fakamālō atu ki he ngāue lahi 'oku fai 'e he Potungāue ko ení, neongo 'oku 'ikai ke fe'unga 'enau patisetí, ka 'oku ou fie 'oatu pē 'e au, mei he motu'a ni, 'a e ola lelei 'e ngaahi ngāue ko iá, mo fakamālō atu he ngāue ma'ongo'onga mo mahu'inga ko ē 'oku nau fai hono tokangaekina hotau kakaí. Ko e ki'i fakamālō pē ia, Sea. 'Oku ou fokotu'u atu, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō 'Eiki Minisitā. Kalake, fokotu'u mai pea kuo pou pou. Ko kimoutolu 'oku laumālie lelei ke tau ..

Lord Nuku : Sea, kātaki pē, Sea, ka u ki'i lave atu pē.

Sea Kōmiti Kakato : Kalake, kātaki pē. Me'a mai 'e Nōpele 'Euá.

Fie 'ilo ki he ola hopo faka'ilo 'Ofisi e Komisiona Vā mo e Kakai

Lord Nuku : 'Eiki Sea, mālō mu'a ho'o laumālie, pea 'oku ou fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa e Komiti. Sea, 'oku 'asi he peesi 16. Na'e faka'ilo e 'Ofisi e Komisiona ki he Vā mo e Kakaí ko ení, pea na'e a'u ki he 2016, na'e hoko 'a e hopó 'i he 10-11 'o Novema, 2016, pea fakahoko 'a e tu'utu'uni. Ko e faka'ilo eni 'o e Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá ke ta'ofi, hono fakatoto'lo'i 'o e Komisiona, ki he Vā 'o e Kakaí, 'Eiki Sea. Ko e lāunga ko eni na'e fakafou mai 'i 'ofisi ni, mei he 'Ofisi 'o e Palēmia, fekau'aki mo e ngāue ko ení, 'Eiki Sea.

Ko 'eku fie lave atu pē, 'a'aku ko ē ki ai, koe'uhí ki he hopo ko ení, pē 'oku ala ma'u mu'a ha fakamatala fekau'aki pea mo e, hangē ki hono faka'iló. Pē ko e mafai faka'iló, 'a eni ko ē 'oku 'asi ko ē heni, na'e fai e faka'ilo. Pea ko e lāunga ko eni na'e fakafou mai 'e he 'Ofisi e Palēmia, ka ko e fie lave'i pē, pē ko e hā e ola e ngāue ko ení, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Peesi 16?

Lord Nuku : 'Io, Fakama'anga. Ko eni 'oku 'asi pē ai, 'oku 'alu hifo 'o a'u ki he kolomu e 2, na'e pehē ko e ki'i fakama'ala'ala mai pē, ko e pehē ko e lau'ikovi'i, pē ko e hā e tu'unga ko eni, 'Eiki Sea, he 'oku 'ikai ha lave'i ki ai. Koe'uhí ke ki'i fakama'ala'ala mai pē, pē ko e hā hono tūkungá, he koe'uhí 'oku fekau'aki e Pule'anga pea mo e

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, 'oku ou kole atu, ke kole ki he 'Ompusimeti ke nau fai mai e fakama'ala'alá. He ko e va'a ia ko iá 'a e Fale Alea.

Lord Nuku : 'Ikai ko ia. Ko e me'á 'oku fekau'aki pea mo e Pule'anga, ka ko e mahino kiate au ia, ko e

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, ka u tokoni atu au.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai koe, Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. Ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'o Niua, 'oku hā 'i he peesi 16 'o e Lipooti Fakata'u ko eni 'a e 'Omipatimēni, 'oku pehē. Na'e faka'ilo 'a e 'Ofisi 'o e Komisoni ki he Vā mo e Kakaí, 'a ia 'oku to e ui, ma'u ko ē 'a e mafai ki he 'Omipatimēti, Sea. Ko hono 'uhingá ko 'ene fakahoko 'a e ngāue 'o pehē 'oku totonu ke 'oua 'e ngāue 'a e 'ofisi ia ko iá ki ai, 'a e 'Omipatimēni. Na'e 'ave leva 'a e hopo ko iá 'o fakahoko, pea 'oku to e hā pē 'a e olá 'i he peesi tatau pē. 'A ia ko e faka'ilo ke ta'ofi e ngāue 'a e 'Omipatimēni. Ka ko e olá ena 'oku to e fakahoko mai pē. Na'e lí kitu'a ...

<006>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Polisi: ... 'e he Tu'i Fakamaau Lahi 'o makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga ko eni *a, b, c*, 'a ia 'oku malava 'a e 'Eiki Palēmia 'o fokotu'u atu ki he 'Omipatimēni ke fai ha ngāue pē fakatotolo ki he keisi 'oku mafatukituki 1 ia 2. 'oku tau'atāina 'a e 'Omipatimēni ia pē te ne fakahoko 'a e fakatotolo ko ia pē 'ikai, pea na'e fakahoko e ngāue ko ia, 'a ia ko e ngaahi makatu'unga ena ko ē na'e 'ikai ke tali ai he Tu'i Fakamaau Lahi 'a e feinga 'a e ni'ihī ke ta'ofi 'a e ngāue 'a e 'Omipatimēni, taki 'a e 'uhinga ho kōmiti ki he 'uhinga fakamuimui taha. “ 'Oku ma'u 'e he Komisiona 'a e mafai lahi 'aupito ki he founa ki he fakahoko 'ene ngaahi fakatotolo” ke tau'atāina toki paasi ko e feinga eni Sea ke ma'u mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'a e fo'i mafai tatau ke ne hanga 'o fakahoko atu ki he 'Omipatimēni ke fai ha fakatotolo ki ha fa'ahinga kā 'i he taimi tatau pē 'oku kei tau'atāina ia pē te ne fai e fakatotolo pē 'ikai ko e poini ke 'oua 'e 'atu ha keisi ko ē 'oku fakapolitikale'i pea tali he 'Omipatimēni kei tau'atāina pē 'Omipatimēni ia kā 'oatu ha fakatotolo ia 'oku pehē 'e he 'Omipatimēni ia 'oku 'ikai fakapotopoto pē taau pe ngali fakapolitikale'i ko e *safety vault* ki ai ko e tukuange pē ke tau'atāina e 'Omipatimēni pē 'e hoko atu e fakatotolo pē 'ikai 'i he keisi ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Nōpele na'e hoko atu 'a e fakaototolo pea faka'ilo sivile ia 'i tu'a pea na'e ta'ofi pea na'e 'ikai ke tali he 'e he Tu'i Fakamaau Lahi ko e fakamatala nounou ia ki ai Sea mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai lave 'Eiki Sea koe'uhī felāve'i ko e lao ko ē na'a tau hanga ko ē 'o ... kaikehe mahalo 'e toki 'omai ha lipooti ki ai, kā 'oku hā mahino he me'a ko eni 'Eiki Sea 'a e fekau'i 'e he Palēmia ke fakahoko e me'a ko eni pea faitu'utu'uni ki ai e Fale Hopo pea faitu'utu'uni ki ai 'a e Fakamaau kā koe'uhī 'oku tau hanga foki 'etautolu 'Eiki Sea mahalo pē pē 'oku tonu pē 'ikai kā 'oku tau hanga 'etautolu 'o fakangofua 'a e fo'i me'a ko ē na'e ta'ofi he Fakamaau ke to e fakafekau'i pē 'i he me'a ko eni Sea ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u fakatonutonu atu

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu

Taukave Pule'anga 'ikai ha fepaki e lao mo e tau'atāina 'Omipatimeni

'Eiki Minisitā Polisi: Sea tapu pē mo e Fakafofonga Nōpele Sea, 'oku ou tui pē mahalo 'oku 'ikai ke kanokato 'a e ngaahi fakamatala ke mahino, ka u hanga 'o lau atu 'a e tali ko ē 'a e Tu'i Fakamaau Lahi he ola ko ē 'o e hopo, ko hono fakanounou'i pē ko hono *summarize* mai eni he lipooti ko eni. " Na'e lī kitu'a 'e he Tu'i Fakamaau Lahi 'a e 'eke na'e fakahoko 'o makatu'unga 'i he ngaahi 'uhinga ko eni a) 'a ia ko e tali eni ki he me'a 'oku tokanga ki ai e 'Eiki Nōpele pea 'oku 'i ai pē 'ene pōini, 'oku lava 'e he Palēmia 'o fakafou ha fa'ahinga kaveinga pē, 'a ia 'oku tui 'a e Palēmia 'oku tonu ke fakatotolo'i tukukehe ha me'a 'oku fekau'aki mo ha fakamaau totonu faka-Fakamaau'anga". 'A ia ko e ngaahi fakatotolo ko ē 'a e 'Omipatimeni ko e me'a fakangāue pē ko e *administration* 'ikai ke *criminal* ia. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fepaki mātea 'e taha ia 'Eiki Sea ko e tokoni atu pē ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele ko e ngaahi tali eni

Lord Nuku: Sea 'oku mahino pē kiate au ia, ka ko e me'a fakamuimui pē 'oku ou fie lave'i pē 'e au ia pē 'e lava ke fakahoko mai mu'a 'a e fo'i vā 'a e hopo ko eni 'a e pisinisi 'a e Pule'anga 'a ē ko ē na'e tu'utu'uni ke faka'ilo, kapau 'oku malava ke fakahoko mai pea fakahoko mai pea kā 'ikai ko e anga pe fēhu'i.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē 'Eiki Nōpele kā 'oku fiema'u ho'o pōini ke fai mo 'omi ka tau vete pea kapau 'oku ke fie...

Lord Nuku: Sea ko e pōini eni 'oku 'eke atu pē 'e lava 'o fakahoko mai 'a e kautaha ko ē na'e fekau'i ke fakatotolo Sea 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha me'a ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ngaahi tali eni 'oku 'omai 'e he fakamatala ko eni 'i he pepa pea ko hono mo'oni 'oku 'ikai ke fiemālie 'a e Feitu'u na ki he fakamatala ko eni.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē ka u tokoni atu

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele pē 'e lava 'o 'omai ha fakaikiiki ki he fo'i hopo ko ia Sea ko e fakapotopoto taha eni 'oku 'omai he lipooti 'a e 'Omipatimeni, 'a ia 'oku ne 'omai pē 'a e fika, hopo sivile fika 56 'o e 2016, mahalo 'oku mea'i pē he Feitu'u na Sea 'oku 'ikai ke ...ko e kongā e Lao 'o e 'Omipatimeni ko e feinga ke tukuange 'a e 'ū fakamatala ki tu'a 'a e me'a ko ē 'oku nau ngāue ki ai, 'oku te'eki ke fakapotopoto ia 'i he fa'unga lolotonga Sea pea 'oku ou kole atu ke ngata pē 'i hē he ko e ni'ihī ko ē na'e ulungia 'ikai ke ulungia e Pule'anga foki ia Sea na'e ikuna e Pule'anga ko e si'i ni'ihī ko ē na'e ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku mahino ki he motu'a ni 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e si'i ni'ihī ko ē na'e ulungia ko nautolu 'e uesia pea 'oku 'ikai ke mau loto ki ai, ko e anga ia e ngāue 'a māmāni 'oku pehē pea 'oku pau pe ke malu'i mo nautolu mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā Hou'eiki kuo mou

<007>

Taimi: 1425-1430

Pāloti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u 'Omipatimeni 16/17

Sea Kōmiti Kakato : ... laumālie lelei ki ai, ka tau pāloti. Me'a mai Kalake. Ko kimoutolu 'oku mou laumālie lelei ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e 'Omipatimeni Sanuali 16 ki Sune 17 fakaha mai ia 'aki 'a e hiki homou nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Sovaleni, Mō'ale Fīnau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Akó, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Minisitā Pa'angá, 'Eiki Minisitā Laó, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Nōpele Tu'iha'anganá, 'Eiki Nōpele Fakafanua. Sea, 'oku loto ki ai 'a e toko 15.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, ko ia 'oku 'ikai ke laumālie ki ai, fakahā mai ia,

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Filí 2017

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki. Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Filí .4.1.4 2017 Komisoni Filí. Mou me'a hifo ki ai Hou'eiki, pea 'omi pea mo hono fakama'ala'ala, ka tau hoko atu. Ko e mau pē Minisitā Lao pea ke me'a mai. Minisitā Polisi, ko e Komisoni Filí...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea tapu mo e Feitu'u na pea pehē ki he Kōmiti Kakato. Ko e Lipooti eni Fakata'u 'o e 2017 Komisoni Filí hangē pē ko ia 'oku mea'i 'e he Hou'eiki. Komisoni eni 'oku ngāue ki hono fili 'o kitautolu kātoa ki he Fale Alea 'o Tongá. 'Oku nounou pē Sea 'a e ki'i Lipootí, ko e ta'u kuo 'osí pē. Pea 'oku fokotu'u atu Sea, peesi pē 'e 27. Fokotu'u atu Sea 'a e Lipooti ko eni. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Kuo fokotu'u mai 'a e Fakamatala Fakata'u 2017 – Komisoni Filí. Kalake.. Kātaki Kalake, kae fai 'a e ki'i fakamaama. 'Oku fiema'u fakamaama.

Tokanga pe 'e malava kakai Tonga 'i muli ke kau mai he fili

Lord Nuku : 'Ikai, ko 'eku fehu'i 'aku ia Sea, felāve'i pea mo e ngaahi totonu ko eni ko ē ki he fili, 'e lava pē ke fakama'ala'ala mai hangē ko eni 'Eiki Sea ko hotau kāinga mulí. Pē 'e malava, koe'uhí ko e taimi ní ko kinautolu pē ko ia 'oku 'i Tongá ní, 'oku nau ma'u 'a e tau'atāina ko ia ki he fili. Koe'uhí, ko e lahi ko ia 'etau fengāue'aki ko ia mo hotau kāinga mei mulí 'Eiki Sea, 'oku ke mea'i pē hangē ko e ngaahi liliu faka-politikale, mo e ngaahi me'a ko iá 'Eiki Sea. 'Oku kau pea mo hotau kāinga mulí, 'i he ō ko ia ki ai ko ē, 'o fai ko ena ko ē... Ke mea'i pē 'Eiki Sea na'e fai pē 'a e fononga 'i he fiema'u 'a e ngaahi liliu ki he feliiuaki he fili. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku

ia ki he Feitu'u na, pē 'oku malava ke fakakau mai 'a hotau kāinga mulí ? 'A eni ko ē 'oku Tonga pē, koe'uhí ke kau ki he etau fili ko ia 'a e Fakafofongá Sea. Koe'uhí ke toki fai ha ave atu, koe'uhí kapau ki he ngaahi Lao. Ko e anga 'eku fakakaukau 'oku ou tui pē 'oku 'i ai pē mahalo, kuo taimi ke fakakaukau 'i 'a e tu'unga ko ení 'Eiki Sea. Ko hotau kāinga mulí, he ko e kongá lahi 'o e fonuá ni, 'oku tau ma'u mo'ui mei he fengāue'aki mo hotau kāinga mulí, ka 'oku 'ikai ke 'i ai hanau le'o, pē ko e hā 'a e ngāue ko ē 'i he faka-politikale 'a e fonuá ni Sea. Ko e fehu'i pē mālō.

'Eiki Minisitā Lao : Sea..

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao : Ki'i tali nounou pē. Ko e taha ia 'o e ngaahi me'a 'oku ...ko e *common interest* ē. 'Oku fai 'a e ngāue ia ki ai. Ko e faka'amu ke hangē ko 'Amelika, ka 'oku mahino pē 'oku *understand*. Manatu'i ko 'Ameliká. Ko 'enau 'u *base* ko ia tu'a māmani 'i he ngaahi fonua mulí, 'oku hokohoko ai 'enau... Ka ko e lahi 'o e kakai mei tu'apule'anga, na'a nau kole mai 'a e faingamālie ko eni. Ko e taha 'o e me'a mo'oni, he ko e tokoni lahi taha 'a e pa'anga muli ki Tonga ní, ko e kakai ko ení. Pea 'oku 'i ai pē 'enau totonu mai ki Tongá ni, ka 'oku lolotonga fai 'a e ngāue ki ai. Ka mou manatu'i pē Hou'eiki, 'oku mo'oni 'a e lau ko ē 'a e kau .. 'oku *easier said than done*. 'Oku 'i ai 'a e sisitemi 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga founa ngāue ki he in place ē, ke nau o 'o.. 'oku 'ikai ke ma'ama'a. Tau pehē ko 'Amelika, ko e state 'e fiha 'i 'Amelika. Ko e state 'e fiha 'o 'Amelika ko e *state* 'e fiha 'i 'Amelika ko e fē 'a e fai'anga fili ai tenau o ki ai 'i he 'aho tatau pē. Ka 'oku ou fakamālō au ...

<008>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Lao: ... ki he fehu'i 'a e Nōpele ko e mahino ia 'oku tau tokangaekina kinautolu. Pea 'oku fai atu 'etau ngāue ke vave ni mai ke hoko ha taimi, mou manatu'i ko e ki'i 'ofisi ko eni kau eni ia he 'ofisi tokosi'i kā 'oku fengāue'aki pea mo e Potungāue Fakamaau'anga ke vavevave pē ha taimi 'e Nuku, 'e Fakafofonga 'Eua mahalo 'oku sai ange pē Nuku 'oku 'ilo'i lelei he me'a. Pea 'oku 'ikai ke tapu ia. Ko e vave pē ngāue ki ho kāinga 'i 'Eua ke nau vouti mai 'o, ki he taimi ko ē 'e fili ai he kakai moutolu, to e tokolahi ange e kakai 'e fili 'ia koe. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i faingamālie Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: 'I he fakamatala fakapapālangi Sea 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ia he faka-Tonga ...

Siaosi Sovaleni: Peesi 17 ka 'oku 'ikai ke, 17 ia he faka-Tonga 'oku kehe ia Sea pea 'oku kei ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E sai pē ia Fakafofonga? Kapau te ke me'a pē 'o, 'o kumikumi mai e faka-Tonga pea ke toki me'a mai he 'e tuku atu pē ho faingamālie.

Tokanga pe 'oku fai ha ngāue ki he ngaahi hoha'a 'omai mei he Komisiona Faifili

Siaosi Sovaleni: 'Oku 'ikai pē ke 'asi ia Sea. 'A ia ko e kole tokoni ia Sea he ko e 'uhinga 'oku 'asi ia hē ko e ngaahi me'a mahu'inga mei he fili. Ka 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he faka-Tonga 'a eni ko eni ko eni 'oku pau ko ē ke fai ai e feme'a'aki ai Sea, ka ko e 'uhinga pē 'eku fakatātā ko e pessi 17 'oku 'asi ia ai he fakapālangi ka 'oku 'ikai pē ke 'i ai ha, 'oku 'ikai ke u kātaki pē kapau 'oku 'i ai ha taha Fakafofonga 'oku ne mea'i hifo 'a e peesi ka 'oku 'ikai pē ke 'asi ia. 'Oku 'asi ai 'a e mahu'inga ko eni 'o e palanisi ko ē 'a e *access* ki he letiō. Na'e 'i ai foki lahi lāunga na'e pēhē na'e ma'u ia he fa'ahi 'e taha e letiō kae hala e faha'i 'e taha. 'Oku mahu'inga ia he'ene 'asi ko ē he fakapapālangi ka ko e me'apango ia 'oku 'ikai ke, mālō ia kātaki ko ena 'oku 'i he 18 ia. 'Oku 'ikai ke 17. 'Oku hala mahalo e *table of content*. Ka 'oku 'asi ia he 18.

Na'e fehu'i mai ai. 'E anga fēfē ha tatau ki he kau kanititeiti kotoa 'a hono ngāue'aki 'a e ma'u'anga fakamatala pē *media*? Pea kole pē eni ia ke 'uhinga ki he 'Eiki Minisitā ki he ngaahi 'ēlia ko eni 'oku fakahoko mai ko eni 'i he faifili 'a hono mahu'inga ē 'oku fai leva ha ngāue ki he ngaahi 'ēlia ko eni 'oku tuku mai 'e he faifili hangē ko ē nau 'oatu ko ē 'anenai ha, ke anga fēfē ke tatau 'a e ma'u 'e he kau kanititeiti 'a e ngāue'aki 'a e ngaahi ma'u'anga fakamatala? 'E anga fēfē hano to e faka'ai'ai 'a e, ke to e tokolahi ange 'a e kakai ki he fili pē 'oku fe'unga nai 'a e ngaahi tu'utu'uni lolotonga fekau'aki mo e ngaahi fakamatala mei he kau kanititeiti ki he'enu fakamole. Pē 'oku fe'unga nai ki he kanititeiti ke tānaki 'a e ngaahi fakamo'oni hingoa 'o a'u ki he 50 ki hono fokotu'u ia ko e kanititeiti? Ko e hā e ngaahi fakatonutonu kapau 'oku 'i ai 'e fiema'u ki he ngaahi tu'utu'uni fili 'o e 2010? Ko e 'uhinga eni 'oku mahino eni 'oku mahu'inga eni kiate ia ko ē mo kinautolu na'a nau fakahoko ko ē 'a e fili, ko e fie 'ilo pē ia Sea pē ko e 'i he 'Eiki Minisitā pē ko e Palēmia pē 'oku fai nai ha ngāue ki he ngaahi poini ko eni 'oku 'omai ko eni 'e he *Commissioner* Faifili Sea. Mālō. Sea, ko e kole ia ki he 'Eiki Minisitā 'oku ne tokanga'i e Faifili.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka u ki'i fakahoha'a atu au Sea kātaki.

Siaosi Sovaleni: Ko 'eku fehu'i 'a'aku Sea ki he Minisitā ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E malava pē ...

Siaosi Sovaleni: Ki'i mālōlō hifo Minisitā Leipa 'o ki'i mānava ...

Sea Kōmiti Kakato: Tali pē 'ū fehu'i e ngaahi me'a kotoa pē 'oku 'omai ki Fale ni.

Komisoni 'oku ne tokanga'i e fili ia 'oku fili ia 'e he Tu'i

'Eiki Minisitā Lao: Ko e mālō ho'omou 'eke mai 'a e me'a, ko e taha eni ia e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Pule'anga. Ko e 'omai ē fu'u lao 'o 'omai kiate au e fakapa'anga. Ko e Komisoni ia ko eni 'oku tokanga'i ia, fili ia 'e he Tu'i. 'Oku fili ia he Tu'i. 'Ikai ke, ka ko 'etau feinga pē eni ke fakamahino he'etau ōmai ko eni 'o fetokoni'aki. Ka ko ho'omou 'eke mai ko eni 'a e me'a ko ē, ko 'eku fatongia pē 'o'oku ia ko e tokanga'i 'enu me'a fakapa'anga. Komisoni ko eni 'oku 'i he Tu'i ia. Pea 'e hā, tau 'oku 'i ai ha Fakafofonga heni 'Ofisi Palasi heni he me'a ke ke, kai kehe 'e

kau Mēmipa mou me'a hifo pē ki he me'a he te tau fetokoni'aki pē. Ko e hā ha ki'i me'a hē pea mou tokoni mai ke u toki paasi ki he Komisiona, 'a, 'a eni ko u tala atu 'e Hou'eiki, ko e kau tama ia ko eni 'i he feitu'u ia 'e taha. Ko au pē 'oku nau fakamālohi'i mo fakasisina ke totongi 'enau fēpuna'aki mo 'ai he pisinisi kalasi. Ka 'oku ko e kātoa hono tokanga'i e fu'u, 'a e Potungāue ko eni 'oku 'i he 'Ofisi Palasi. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'ai pē ke u ki'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fika 1 'o Vava'u.

Kole ki he Pule'anga ke to'o mu'a loto taaufehi'a he ngaahi feme'a'aki e Fale

Lord Tu'ilakepa: Sea mālō e ma'u faingamālie. Pea ko u kole ke u hūfanga he ...

<009>

Taimi: 1435-1440

Lord Tu'ilakepa: ... fakatapu kuo 'osi hono aofaki. Kapau ko e tali ē 'oku 'omai he Minisitā Lao hā e me'a na'e 'omai ai ki heni. Na'e tonu ke 'oua te ke 'omai he Feitu'u na. Kapau na'a ke mea'i ko e *annual report* ko eni na'e tonu ke 'ave ki he feitu'u ko iā pea 'ave ki ai. Hā e me'a na'e 'omai ai ki heni 'o fai ai e fēme'a'aki ki ai? Pea 'oatu e fehu'i ia 'oku, 'anenai tafe lelei pē homou fēme'a'aki. 'Oatu e fo'i fehu'i kuo teke'i ki he tafa'aki e Tu'i kuo teke'i ki he Pule'anga kuo 'osi. Kapau 'oku 'ikai pea tuku ā ia Sea ka tau hoko atu tautolu ki ha lipooti 'e taha.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: He 'ikai pē to e ma'u ha me'a ia he Fale ni 'o fakatatau mo ha fiema'u ha Mēmipa he Fale ni. Me'a pē 'oku mou laumālie lelei ki ai Hou'eiki Pule'anga pea fai e me'a ko ia. Mou mea'i ko u faka'amu au ke to'o e me'a ko e taaufehi'a 'i hotau lotolotonga ka tau fēme'a'aki he me'a mēlie mo lelei ma'a e fonau. Ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'omai ki heni ki he Fale ni 'osi fokotu'u he'etau 'asenita. Tonu ke mou me'a mai ke to'o ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki'i fakatonutonu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Polisi: Faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Fakafofonga Nōpele Sea ka u fakatonutonu. Mole ke mama'o ke fai ha taaufehi'a ia ki he ni'ihī ko eni Sea. Ko e mo'oni ia. Ko e Komisoni ko eni 'oku 'ikai ke fekau'aki hangatonu 'a e Pule'anga ia mo 'enau ngāue faka'aho *day to day operation*. Ko e Komisoni ia ko eni ko e kau taki 'oku fili ko e mo'oni 'oku fili mai ia mei he feitu'u kehe. Ko e ki'i faingata'a ia. 'A ia ko e poini Sea 'ikai ke fu'u 'ilo'i 'a e ngaahi 'ū me'a faka'aho. Ka 'oku malava pē ke fai ha tokoni atu ia ki he ngaahi fehu'i ko eni lelei 'oku 'omai 'e Tongatapu 3 pea mo e 'Eiki Nōpele pē ko e fehu'i faka'ofa'ofa na'e 'omai Sea. Ka ko e ki'i fakatonutonu pē ia ka u toki hoko atu ki he ongo fehu'i ko ia 'anai mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'E 'Eiki Minisitā tali ia 'a e Feitu'u na 'oku 'ikai ke 'i ai ha taaufēhi'a ko e loto ia 'a e Feitu'u na. Ko e 'uhinga pē ko u 'ohake 'e au ia kapau 'i ai pē ha me'a 'oku fehu'i atu he ni'ihi he tēpile ko eni 'oku 'ikai ke mou ongo'i 'e moutolu ke mou tali te mou 'ave leva 'emoutolu ki ha feitu'u 'e taha. Ko e hā 'oku 'ikai ke tali mai ai pē me'a 'oku fehu'i atu he Fakafofonga fika 3 ? Na'e tali pē he Feitu'u na ia 'ū fehu'i na'e fai 'anenai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea ko u ki'i fakatonutonu mu'a e 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku fakahoko mai foki 'oku 'i ai 'a e taaufēhi'a pea ko e fanafana mai 'a e Minisitā Lao, 'asinisini pē hono loto. Hala 'ata'atā ke 'i ai ha me'a ia 'e taha ai. 'Oku 'ikai foki ke lava 'o me'a mai ki hono loto ka ko e anga eni 'ene fakahoko mai pea ko u tui ki he Minisitā Lao. Ko e tokotaha loto lelei 'a e Minisitā Lao. Mālō 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Kapau na'e loto lelei na'a mou tali mai pē Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Ko e fiema'u he Nōpele ke mou tali mai e fehu'i.

Lord Tu'ilakepa: Mou tali mai fehu'i.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u tali atu mu'a e ki'i, ke fai atu ha ki'i tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia.

Fehu'ia e 'uhinga 'ikai ke 'i Fale Alea Fakataha Tokoni ke tali fehu'i ki he Fale

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Ko u fakamālō he me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he 'Eiki Nōpele mei Vava'u. Ka ko u fehu'i foki eni ke tau sio pē fakakaukau ki ai. Ko 'ene 'eke mai pē pe ko hai 'e te ne līpooti mai e *Ombudsman* me'a hake e Sea e Fale Alea 'oku *under* ia ai. Ko 'ene 'ai mai pē pe ko hai 'oku ne fakalele e *MEIDECC* 'oku me'a hake e Minisitā *MEIDECC*. Ko e taimi ko ē 'oku tau 'alu ai ko ē 'o fehu'ia 'a e *issue* ki he līpooti 'oku fakahū mai ki he Fale ni pea fehu'i mai 'oku totonu ke 'i heni 'a e sino 'oku makatu'unga mei ai 'a e fai e līpooti ko eni. Pea ko 'eku fehu'i atu, 'oku 'i fē 'ia 'a e Fakataha Tokoni ke nau hanga 'o tali 'a e fehu'i ko eni ? Ko e hā 'oku 'ikai ke 'omai ai ha sea ki heni ke nau me'a mai 'o tali fehu'i ki he me'a 'oku 'ohake.

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonu atu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Mālō.

Fakatonutonu ke tuku e nofo 'o fakafetau ki he Fakataha Tokoni

Siaosi Sovaleni: Sea 'oku tonu pē mahalo ke mea'i he 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e fatongia

‘a e kau Minisitā kotoa pē ke nau ‘omai ‘a e ngaahi līpooti. ‘Oku ‘i ai pē ngaahi līpooti pau ‘oku ha’u ki he Sea ‘o e Fale Alea ‘oku ‘i ai e līpooti ‘oku ‘omai ‘e he ‘Eiki Palēmia. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku tau, ‘oku faka’asenita’i ai ‘e he Fale ni Sea. Kae tuku mu’a ho nofo koe ‘o hoka pē ki he *Privy Council*.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea mālō ‘aupito ka u hoko atu mu’a. Ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e līpooti kotokotoa pē fu’u *pile* ko ē ‘oku mou sio mai fu’u fatunga līpooti ko ē kuo pau pē ke ‘i ai ha taha ‘i he Fale ko eni ‘e me’a hake ‘o ne taliu pea ne fakamatala pea ne tali ‘o e ngaahi fehu’i ko ia.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sai tau fehu’i leva e me’a ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Ko u kole ange ki he ‘Eiki Minisitā ke me’a atu pē ki he Minisitā Lao ko ia ‘oku *administrative* ko ia ‘oku ne tokanga’i. Na’a ne me’a pē ko ia ‘oku ne hanga ‘o tokanga’i e fakamole mo e alā me’a pehē ko e ‘uhinga ia ‘oku ne ‘omai ai e līpooti ko eni ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

Siaosi Sovaleni: ‘Oua te ke vave ki he ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Ko e *administration* ia ‘oku ‘ikai ko ia ia. Ko e tokotaha ko eni ko ē ‘oku pehē ko e Komisiona ia ‘oku ne tokanga’i hangē ko e Komisiona ko ē ‘o e *Ombudsman*.

Siaosi Sovaleni: Sai pē Sea ke ke ‘ai mu’a e fakatonutonu pē ‘oku mo’oni pē ‘ikai ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Siaosi Sovaleni: Pea tuku ā mo e toe lōloa ‘etau taimi kapau ‘oku mahino ko e Minisitā Lao ‘oku ne me’a mai pea ko ia ‘oku ne tokanga’i ..

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Kuo pau ke tau talanoa’i ke ‘asinisini e ‘isiu ko eni he ‘oku fanongo mai ‘a e kakai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ‘eku ki’i tokoni pē ki he ‘Eiki Minisitā kapau ..

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai! ‘Eiki Minisitā Polisi.

Tali Pule'anga ki he kole ke fakakau mai kau Tonga 'i muli ke kau he fili

Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato, kae tuku pē mu'a Sea, ke u tokoni atu 'i he fehu'i ko eni na'e fakahoko mai 'e he 'Eiki Nōpele 'o 'Eua. Kamata mei ai Sea 'a e pehē 'oku 'i ai koā ha fakakau mai ke fili mai ha ni'ihī mei muli Sea. Ko e pōini ko eni Sea, ko e pangó 'oku nono'o kitautolu ia 'e he Kupu 64 ko ē 'o e Konsitūtone fekau'aki pea mo e fili pea te u hanga pē 'o lau atu.

'Ko e ngaahi mafai ki he Fakafofonga 'o e Kakai. Pea 'oku ne talamai 'a e tokotaha ko eni 'oku ne lava 'o fili Sea. Ko e taha Tonga kotoa pē 'oku kakato hono ta'u uofulu-ma-taha (21) 'a ia ko ha tangata pea 'oku 'ikai ko ha Nōpele pea 'oku ne lī tukuhau, pē ko ha tangata ia pē ko ha fēfine 'a ia 'oku ne poto 'i he laukonga mo e tohinima. Pea 'oku 'ikai ke faha pē vale pea 'oku 'ikai ke fakatapu ia 'e hono hongofulu-ma-tolu (63) 'o e Kupú 'o e Konisitūtone kuo pau ke ngofua ia ke ne kau ki he fili 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai ki he Fale Alea.

'A ia Sea, ko e 'uhinga mai eni ia hono anga ko ē ko ha ni'ihī 'oku nofo 'o lī tukuhau heni. Ko e ki'i palōpalema ia ko ē 'e fakakau mai 'i fakalelei 'e ha'u mei he Konisitūtone Sea, 'o faaimai ai ki he Lao lolotonga. Ka 'oku tau tali ko e mo'oni ia. 'Oku tau fakafeta'i ko hono 'uhinga ko 'etau fengāue'aki mo hotau kāinga Tonga ko ē 'i muli. 'A ia 'oku nau hanga 'o vaisiliva mai kitautolu 'i he pa'anga *remittances* mo e pa'anga mei muli Sea. 'A ia ko e ki'i pōini ia fekau'aki mo ia Sea.

Tali ki he hoha'a Tongatapu 3 fekau'aki mo e mitia

Ko e fehu'i ko ē na'e fakahoko mai 'e he Fakafofonga Tongatapu 3. 'Oku hā ia 'i he peesi 18 ko ē 'o e Līpooti- Ngaahi Kaveinga mahu'inga ki he 2018. 'A ia 'oku kau ai 'a e pōini hono 3. Pē 'oku fe'unga nai 'a e ngaahi Tu'utu'uni ...*sorry* Sea. Ko e pōini hono ua. Pe 'e anga fēfē ke tatau ki he kau kanititeiti kotoa 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi fakamatala *media*. Mahalo ko e me'a ia na'e tokanga mai ki ai 'a e Tongatapu 3 Sea.

Ko e ngaahi pōini ko ena 'oku fakafehu'i 'oku fokotu'u 'e he Komisoni ke fai ki ai ha tokanga mo e ngāue 'a e Komisoni pea toki līpooti mai Sea. Ko e tulitulifua ki he fili fakavāhenga hoko. Ko e fakamatala ko eni Sea, mahalo 'e mea'i pē 'e he Hou'eiki. Ko e 'uhinga ia na'e feinga ai 'a e Pule'anga ke fakapapau'i mo tau'atāina 'a e *media*, tautefito ki he *media* 'a e Pule'anga, he ko e *media* ia 'oku 'atā ki he taha kotoa pē. He 'ikai ke tau lava 'etautolu ia 'o pule'i 'a e ngaahi *media private*, ka te tau lava 'o poupu mo teketeki 'etau *media* kae lava ke 'atā ki he tokotaha kanititeiti kotoa pē. Ko e me'a ia 'a e Pule'anga Sea. Pea ko e 'uhinga ia Sea, 'oku ou hanga ai 'e he lao 'o fakangata 'a e fakamole ki he 2mano ke fakapapau'i. He 'ikai ke kamata pē e kemipeini 'e ha taha ia pea to e ha ta'u 'e ua. Ko e 'uhinga ko e loka ko ē 'o e fo'i fakamole ke fakapapau'i 'oku fakapotopoto 'oku tatau kotoa pē 'a e fakamole. Ka ko e ngaahi fehu'i ko ē Sea. 'Oku fai 'a e ngāue ki ai 'a e Komisoni. Ko hono olá 'e lipooti mai pē mo ia fakata'u Sea ki Fale ni. Ko e ki'i tokoni atu pē ia Sea ki he fehu'i 'oku 'omai meihe Fakafofonga. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! 'Eiki Nōpele 'Eua!

Lord Nuku: Mālō 'Eiki Sea. Sea, ko e lave pē eni ia ki he tu'unga na'e 'i ai 'a e Līpooti ko eni. 'Eiki Sea, ko e me'a ko eni na'e fehu'i 'e he Fika 3 'Eiki Sea, na'e 'i ai 'a e me'a ia na'e hoko 'i he taimi ko ē na'e fai ai 'a e kanititeiti. Na'e 'i ai 'a e 'u polokalama na'e 'ikai tali ia ke fakahoko pea na'e fakakaukau 'a e kakai ia 'oku ta'epalanisi leva he na'e 'i ai 'a e kalasi ia na'e tali pea na'e 'i ai 'a e kalasi na'e 'ikai ke fakahoko 'enau ngaahi polokalama. Ko e tali ia ki he me'a ko ia ko e 'uhinga ia pea ko eni 'oku tu'u mai pē ia heni ko ena na'e palōpalema. 'A ia 'oku 'osi mahino ia ki heni pea 'oku 'osi mahino pē 'i ho'o fakahoko mai 'Eiki Minisitā. Na'a nau tau'atāina pē, pē ko e ha 'enau polokalama ke tali, pea 'oku 'ikai to e lava ha me'a ia ke fai ki ai Sea.

Tokanga fai ha ngāue ki he ni'ihī ta'u fakalao 'ikai ke nau fili he fili Fale Alea

Ko e me'a ko ē 'oku hokó Sea. He ko e Komisoni ko eni 'oku fili mei he feitu'u kehe ka ko hono fa'u 'o e laó, ko u tui 'e kei fa'u pē mei he Fale ni. Ko 'eku fie lave pē 'a'aku ia 'Eiki Sea, koe'uhi ki he ola 'o e fili Fale Alea. 'Oku 'i ai nai ha fakakaukau ki he tokolahi ko ē 'o e kau ta'e fili 'oku ta'u fakalao ke fili, kae 'ikai ke nau fili. Tau fakafuofua hangē ko e peseti ko eni ko ē 'oku fa'a lau ...he 'oku fa'a 'ohake foki meihe Fale ni 'o pehē. Ko e loto eni 'o e kakai. Pea ko e taimi ko ē 'oku 'ai ke fakapeseti ai 'o e fili 'oku 'ikai ke a'u ia ki he peseti 'e 40...

<004>

Taimi: 1445-1450

Lord Nuku: ...'a e kakai ko ena na'a nau 'a ē 'oku ta'u fakalao ke fili 'Eiki Sea, ka ko e 'uhinga hono fehu'i ko e fu'u tokolahi 'a e kakai ko ē 'oku 'ikai ke nau kau 'i he fili Fale Alea, ke nau ōmai ko ē ko ē 'o fai 'enau fili 'Eiki Sea. He 'uhi 'oku 'ikai ha me'a ia 'e lave pē fakamālohi'i kinautolu nau tau'atāina pē kinautolu ia. Ko e 'uluaki ia Sea pē 'oku 'i ai ha fakakaukau nai ko e hā ha fa'ahinga founa, hangē ko e ta'u fili 'oku talamai 'e he Konisitūtone ko e ta'u 21. Ko e ta'u 16 'oku talamai 'e Konisitūtone, ngofua ia ke ma'u 'api, ma'u koloa. Kā 'oku 'ikai ke 'atā 'a e ta'u 16 ia ki he 20 ke nau kau, kā ko e 'uhinga 'o e fehu'i atú tuku atu pē ki taumu'a, pē 'oku fakapotopoto koe'uhi ke fakakau kinautolu, koe'uhi ke kau 'a e to'utupu 'i hono alea'i 'a e ngaahi kaveinga ko eni ko ē 'oku fehangahangai mo kinautolu 'i he 'aho ní 'Eiki Sea, koe'uhí ko e kongala 'o e palopalema ko ē 'i he fonua ni 'Eiki Sea, ko e vaha'a ta'u ko ia. Kā 'oku 'ikai ke nau kau nautolu ia 'i he fili, kā 'oku ou fiema'u pē ko e hā ha 'uhinga lelei 'oku 'ikai ai ke fakakau kinautolu 'Eiki Sea.

Tokanga 'oku li tukuhau kau Tonga he levi he fakafetongi pa'anga

Ko e me'a hono tolu, tuku pē mu'a 'Eiki Minisitā koe'uhi ke ke tali fakataha mai pē. Ko hono 3 ko e pehē ko ē 'oku 'ikai ke lī tukuhau mai 'a e kau mulí ki Tonga ní 'Eiki Sea. 'Oku tau lolotonga tānaki pa'anga 'i he taimi ni 'a e *levy* 'i he pa'anga 'oku lī mai 'e he kakai mulí 'Eiki Sea. 'A ia 'oku ou hanga 'e au 'o fakahala'i 'a e fo'i me'a ko ia 'o pehē 'oku 'ikai ke 'i ai tukukehe 'enau lī silini mai ko ē ki Tonga ni...

Sea Kōmiti Kakato: Hala 'a e Konisitūtone?

Lord Nuku: Tukukehe 'enau lī silini ki Tonga ni kā 'oku to'o 'a e pēseti mei he pa'anga 'oku nau lī mai 'a ia 'oku tukuhau'i 'a e silini ko ē 'oku nau lī mai 'Eiki Sea. Pea 'oku ou pehē 'e au ko e

tukuhau ia 'o e pa'anga ko ia Sea. 'Oku 'ikai ke hala 'a e Konisitūtoné ia, kā ko e 'oatú ko e 'oatu pē ki taumu'a 'Eiki Sea ke fai ki ai ha feme'a'aki.

Tokanga 'ikai tali ID fakafonua Tonga 'i tu'apule'anga

Ko e me'a hono 4 ko ē 'Eiki Sea 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko 'etau ...'Io, kapau 'oku 3, pea kapau 'oku 'ai ke 4 kapau 'oku kovi 'a e 4. Ko e me'a ko ē hono 4 'Eiki Sea hangē ko 'etau ID fakafonua, pē 'e lava ke fēinga'i ke tali fakamāmani lahi 'a e ID ko eni ke hangē ko 'etau paasipooti. He 'oku hangē kiate au ko Tonga ni pē 'oku tau tali ai eni, ko 'ete mono atu 'e kita 'a e ID ko eni 'i ha to e feitu'u 'i tu'apule'anga 'oku 'ikai ke tali ia Sea.

Pea ko 'eku 'uhinga ia ko ē 'eku hanga ko ē 'oatu pē 'oku malava pē he koe'uhi he ko e me'a eni 'oku lolotonga totongi 'e he kakai ko ē 'o e fonua ke nau ngāue'aki kapau 'oku puli 'ete paasipooti 'i he 'ete anga 'ete folau, pea 'oku te lava leva 'o ngāue'aki 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ko e kongā 'o e me'a ko eni 'Eiki Sea kapau 'e puli 'ete ID 'oku te to e totongi fo'ou ia 'e kita. Kā ko 'eku pē 'e lava ke he 'oku hangē kiate au 'oku fakata'u pē. Pē 'e lava ke he 'oku 'i ai 'a e ID 'oku *indefinite* pē ke foaki, pea nau fononga mo ia ka mole pea toki fakafou, kā koe'uhí ko hono totongi fakata'u 'oku palopalema leva ia ki he tokolahi kakai 'o e fonua 'Eiki Sea.

Ko e anga pē 'o e 'oatu 'o e fakakaukau he 'oku palopalema. Kā koe'uhí kapau ko e toki 'i ai ha me'a mei taumu'a, kā ko e anga ia 'a e fakakaukau ko e ngaahi me'a pē eni 'oku mafai ko eni 'oku nofo 'i he Komisoni ko eni 'Eiki Sea, koe'uhí kae toki fai ha lavelave atu, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea, taha eni 'i he 'ū fehu'i faka'ofu'ofa, ko e ki'i fehalaaki pē ko e *forum* 'oku fai ai. Kā hou'eiki 'oku he 'ikai ke tohi mai kiate au, kā 'oku tali lelei tohi mai pē koe kiate au he ko au ko e Minisitā 'oku me'a kau toki hanga 'ave ki ai, tāha ena ia 'i he 'ū fokotu'u faka'ofu'ofa kā 'oku 'ikai ko ha feitu'u eni kamau hanga 'o fokotu'u ke fakakaukau'i ia ke hū mai 'i he lao vave mai pē ko e ta'u kaha'u, kā ko e 'ū fokotu'u faka'ofu'ofa ena ia, tali 'oku ou tali lelei 'e au, ka ke faitohi mai koe 'o 'omai 'a e me'a, pē te ke me'a ange pē koe ke ta pōtalanoa kau toki *note* 'e au, kau toki hanga 'o 'ave mei ai ki he Komisoni, koe'uhí ko e ta'u kaha'ú pē kuo tau 'i heni kuo fakahoko 'a e fatongia ko ia. Kā ko e 'ū *concern* ena ia 'oku 'ohake 'e he kakai 'i he taimi ki he taimi, ko e to é pē eni ia 'oku tali fiemālie 'e au, me'a ange pē koe ki 'ofisi hanga 'o talamai ke u hanga 'e au 'o lēkooti kau ngāue au ki ai, ke vave ni ha ngāue ke tó mai ai ki Fale ni. Kā 'i he taimi ní 'oku te'eki ai ke 'i Fale ni ia pea 'oku 'ikai ke 'i he lipooti.

<005>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Lao : ... Ka, ko e me'a faka'ofu'ofa, kuo ke hanga 'o ofongi 'a e Fale ko eni, mo kimautolu he Pule'angá, ke mau ngāue ki ai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

'Eiki Palēmia : Sea,

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, Palēmia.

'Eiki Palēmia : Ki'i nounou pē. Tapu atu ki he Feitu'u na, 'Eiki Sea, kae 'uma'ā e Hou'eiki. Ko e 'isiu mahu'inga tahá pē he fō'i 3,4 ko eni 'oku lau maí, mahalo ko e 'isiu 'uluaki pē. 'I ai foki 'ene lave 'o fakamamafa'i 'a e mahu'inga ko ē ke tau fakakaukau'i 'a e kāinga Tonga nofo mulí. Ta'u eni 'e 31 'eku Fale Alea, ta'u ki he ta'u. Ko kimoutolu ko ē 'oku mou fa'a fononga atu ki mulí, 'oku ou tui 'oku 'oatu pē e fehu'i tatau kia moutolu. Meimei ko e ngaahi feitu'u kuo u folau ki ai, ko e taha ia e ngaahi fehu'i 'oku 'ai mai kiate au. 'Ikai ke mou fakakaukau ke mau kau atu he filí. Pea 'omai e ngaahi 'uhinga lelei pē ia, hangē ko e 'uhinga ko eni kuo fakahā mai, 'oku nau tokoni. Ka ko e fehu'i Ko e hā e me'a na'e 'ikai ke tali ai he vaha'a e ta'u e 30 ko eni kuo 'osi? 'Oku ou tui au 'oku 'i ai e 'uhinga ia. Ko e 'uhinga ia 'oku loloto 'aupito, 'aupito, 'oku 'ikai ke mamaha ia hangē ko 'etau fakakaukau.

Lord Nuku : 'Eiki Sea. 'E lava, 'Eiki Palēmia ke u ki'i tokoni atu pē?

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tokoni eni, Palēmia.

'Eiki Palēmia : Na'a to e lōloa, ka 'oku 'ai eni ke u ta'utu ki laló.

Lord Nuku : 'Ikai ko 'eku ki'i tokoní atu pē, ko e ta'u e 30 ko eni kuo 'osí, na'e feinga'i ai e me'a ko ení. Pea ko e anga e fakakaukau, te ke me'a hake koe he taimi ni, pea ko e taimi eni ke 'oatu aí, he koe'uhí he ko e fa'unga Pule'anga kehekehe. Ko 'eku ki'i tokoní atu pē ia, kapau 'e me'a a e Feitu'u na, ke fakahoko ā. Ko e ki'i tokoní pē ia, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Tali ke tuku mu'a ngaahi 'isiu 'ohake ke toki alea'i 'amui

'Eiki Palēmia : Sea, hangē ko 'eku laú. 'Oku loloto e me'a ko ení, 'oku 'ikai ke mamaha ke faingofua. Te u 'oatu e fakatātā ko eni e taha pē. Kapau te tau faka'atā e kakai muli ke nau fili. 'E anga fēfē hono 'ilo maí 'e he kau nofo i 'Amelika, mo fē fua, mo fē fua, 'a kimautolu ko eni 'oku nofo i Tonga ni. Ko e fili foki 'oku makatu'unga e filí 'i he 'ilo, 'a e tokotaha ko ē 'oku ne fai e filí, ki he tokotaha ko ē 'oku .. 'Oku ou tui au, hangē ko 'eku laú. 'Oku loloto e me'a ko ení, 'oku 'ikai ke mamaha hangē ko 'etau fakakaukau. Pea 'oku ou pehē pē 'e au ia he tu'u ko ē he taimi ni. 'Ikai ko ha'aku feinga 'aku eni 'a e me'a 'oku faka'amu mai ki ai e kakai mei mulí. Ka 'oku lahi e ngaahi 'isiu kehekehe ia ke tau hanga 'o fakakaukau'i 'o fekau'aki mo e fiema'u ko ení.

Ko e, mahalo ko e ta'u kuo 'osí pē, meimei ko 'eku a'u ki muli 'i he ngaahi 'a'ahi. Ko e hā'u ai pē e fehu'i tatau. Pea u 'oatu ai pē 'a e tali tatau. Kaikehe, 'oku ou pehē pē, tuku pē mu'a. 'Oua e fai e tali ko ení, tuku ke mau ngāue ki ai he 'oku 'ikai ke fai ha ngāue ki ai he taimi ni. Kae tukuange pē 'a e 'isiu ko iá ke tau toki...

Ko e me'a ko eni ki he lī tukuhaú. 'Ikai ke u fu'u ma'u au ki he tafa'aki ko iá. Pea 'oku ou tui 'oku 'ikai ko ha fu'u me'a ia 'oku mahu'inga, ko ha 'isiu ia 'oku mahu'inga, pē 'oku nau lī tukuhaú pē ta'etukuhau. Kapau 'e tuku pē ia ki he tafa'aki. Ko e fō'i totonu ko ē ke nau kau ki he filí, mahalo ko e me'a ia ko ē 'oku mahu'ingá.

Ko ia 'oku ou pehē. Tuku atu e 'ū 'isiu ko ia e 3 mo e 4, ke tau toki talanoa ki ai ha taimi, hangē ko e me'a ko eni ki he'etau *ID* mo e me'a ngaahi me'a pehē. Ko e me'a ia 'e taha 'oku to e fu'u faingata'a ange ke tau vete he taimi ni. Ka ko ia, 'oku ou fokotu'u atu. Tau tali mu'a, hikinima'i ā e me'a ko eni, ka tau mavahe mei ai, kae tuku a e ngaahi 'isiu ko ē ke tau toki faka'osi ha 'aho.

Pālōti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2017

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. 'Oku 'i ai ha pou pou? Pou pou. Kalake. Hou'eiki, ko kimoutolu 'oku laumalie lelei ke tau tali e Fakamatala Fakata'u 'a e Komisoni Fili, 2017, pea fakahā'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile : Sea, loto ki ai Siaso Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Meidecc, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Fakafanua. 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto ki ai e toko 16.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, fakahā mai ia.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai, Sea.

Lipooti 'Atita Ngaahi Ngāue Faka-Pule'anga & fai pau ki he Lao 2016/2017

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki. Hangē hangē ho'omou feme'a'akí, hangehangē kia au he 'ikai lava 'o talí. Ta ko ē 'oku mou laumalie lelei pē. Tau hoko atu ki he 4.2 - Lipooti 'Atita 'o e Ngaahi Ngāue Faka-Pule'anga, mo fai pau ki he Lao 2016/2017. Hou'eiki, mou me'a mai.

<006>

Taimi: 1455-1500

Sea Kōmiti Kakato: ...Ki he lipooti ko eni

'Eiki Minisitā Polisi: Sea mahalo ko e me'a ko eni 'oku 'i he 'Eiki Sea ia 'a e Fakamatala ki he 'Atita.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Sea ki he'etau...

Kole ke toloi mu'a Lipooti 'Atita

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea poaki atu kole atu ke toloi e lipooti ko eni

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko e kole eni 'a e Sea, tau toe ki'i mohe tolo eni, tau hoko atu Hou'eiki Lipooti 'o e 'a'ahi ki he ngaahi vāhenga fili 2018. Ko Vava'u 15, kapau te tau tali pē 'a 15 ki he'ene me'a mai 'oku 'i heni 'a Tongatapu 6 me'a mai, me'a mai Tongatapu 6.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea

Līpooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 6

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io kuo ‘osi tufa atu ‘a e ngaahi līpooti ki ho’omou ngaahi naunau, ko e fu’u Līpooti faka’ofa’ofa taha eni ‘a Tongatapu 6 eni, me’a mai koe Minisitā fai mo ke maau koe.

Fakama’ala’ala Līpooti ‘A’ahi Tongatapu 6

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato kae ‘atā ke fakahoko atu ‘a e Līpooti ‘A’ahi faka-Fale Alea 2018 ki Tongatapu 6. Sea ko Tongatapu 6 ko ‘eku toki lave’i hifo he fika ko ē ‘a e *statistic* mahalo ko e vāhenga ia ‘oku tokolahi taha ai ‘a e kakai ‘o fakatatau ki he vahevahe faka-vāhenga ko eni ‘o Tonga ni kātoa ‘i he vāhenga ‘e 17.

Ko Tongatapu 6 ‘oku ‘i ai ‘a e kolo, te u fakalau atu pē ‘a e ngaahi kolo ko e anga ko ē taimi ‘oku mau vahevahe ‘oku kolo ‘e 14 kā ko e ngaahi kolo totonu ‘oku 12 pē. Pea ko e taimi ko ē ‘oku fai ai ‘emau ‘ū me’a fakavāhenga, ‘oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi kolo ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ofisakolo ia ai, ‘oku ‘ai pē ko e kolo he ko e ‘ofisakolo ‘oku ‘i he kolo kehe ia, ko e vāhenga 6 ‘oku ‘i ai ‘a Fatai, Liahona, Makapao, Ha’alalo, Puke, Sia’atoutai, Lomaiviti, Kahoua, Lakepa, Matangiake, Houma ko e kolo lahi taha ia ‘i he vāhenga ko eni pea ‘oku ‘i ai foki mo Ha’akame mo ‘Utulau, ‘a ia ko e ngaahi vāhenga ia ko ia. ‘I he ‘a’ahi ko ē na’a mau fakahoko na’a mau feinga ke fakakakato ‘a e fono ko ia ‘i he ngaahi kolo kotoa, pea na’e ‘i ai pē ‘a e kolo ‘e taha na’e ‘ikai ke mau a’u ki ai, pea na’e poaki mai pē ‘a e ‘ofisakolo.

Ko e fono ‘uluaki na’e fakahoko ia ‘i Makapao mo Matangiake ko e fono ua, na’e fakahoko ia ‘i Liahona mo Kahoua na’e fai pē ia ‘i Kahoua, ko e fono tolu na’e fai ia ko Ha’akame ia mo Ha’alalo, ko e fono fā ko Lakepa fono hono nima ko Lomaiviti, fono ono ko Houma pea na’e ‘i ai mo ‘emau fakataha ‘e taha na’e fakahoko ia ki he ‘emau pō ako na’e fai ia ‘i he *GPS* Ha’alalo. Pea mo ‘Utulau, Sia’atoutai, Hōfoa pea mo Puke.

‘I he ‘a’ahi na’a mau fakahoko na’e lava ‘o kau mai ai ‘a e tauhi pa’anga lahi ko eni ‘a e Fale Alea, Nanuma Kafatolu pea mo e ‘ofisa ‘e taha pea na’e kau mau foki ‘i he ‘a’ahi ‘a e motu’a ni ‘a ‘emau Sea ‘o ‘emau Kosiliō ‘a ia ko e ‘ofisakolo ia ‘o ‘Utulau pea toki fetongitongi mai ai pē ‘a e kau mēmipa ‘o e Kosiliō he taimi na’a nau ‘atā ai mo faingamālie ki he taimi ko ē ‘o e fono, ‘a ia ko e kau mēmipa ko eni ko e kātoa ia ‘o e kau ‘ofisakolo ‘a e ngaahi kolo pea ‘oku faka’atā pē ke to e ‘omai mo ha kau mēmipa ki he ngaahi kolo kotoa ki he kosiliō ki he taimi ‘oku fai ai ‘a e fakataha mo hono alea’i ‘emau sēniti.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou toki me’a mai ke tau toki hoko atu ka tau ki’i mālōlō ai.

(Mālōlō ai e Fale)

<007>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le’o: Me’a mai Sea Kōmiti Kakato. (Veivosā *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki fakatapu ki he Hau 'o e Fonua, fakatapu ki he Ta'ahine Kuini, Fale 'o Ha'a Moheofō, Fakatapu foki kia Pilinisi Ata kae 'uma'ā e Hou'eiki Nōpele. Fakatapu atu 'e 'Eiki Palēmia mo e Kapineta kae pehē foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō ho'omou laumālie. Me'a mai ā Minisitā *MEIDECC* 'a Tongatapu 6.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Tapu ki he Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato kae 'atā ke hoko atu mu'a e, ha ki'i fakamatala ki he līpooti ki he fakataha faka-Fale Alea na'e fakahoko 'i he ngaahi kolo 'o Tongatapu 6. 'I he fakataha na'e fakahoko Sea na'e fai e fakamālō 'a e motu'a ni ki he ngaahi kolo kotoa pē ne fakahoko ai e fakataha ki he falala na'a nau 'omai ki he motu'a ni 'i he fili na'e toki 'osi. 'A ia na'e fakahoko 'i he ta'u kuo 'osi pea nau to e loto lelei pē ke 'omi ai e motu'a ni ke hoko ko e Fakafofonga faka-Fale Alea pea mei Tongatapu 6. Pea mo e tukupā ai pē 'ikai to e tuku ha lelei ke fakahoko hoku fatongia kia kinautolu na'a nau fili mai au pea pehē ki he fonua fakalukufua.

Na'e fai foki e fakahoha'a ki he matangi saikolone ko ē ko *Gita* na'e toki 'osi. Pea nau fakahoko pē kia kinautolu 'a e 'osi ko ē 'a e matangi pea 'ikai ke 'i ai ha mo'ui 'e mole 'i Tonga ni. 'Oku kau eni ia he hisitōlia ko e lele holo ko ē 'a e motu'a ni he ngaahi fakataha 'i he fēliuliuaiki 'o e 'ea pea mo e, 'oku 'omai ai e ngaahi fakamatala ki he ngaahi matangi lalahi pehē 'o hangē ko e matangi na'e hoko 'i Tonga ni. 'A ia kuo hoko 'i he ngaahi fonua Pasifiki pea pehē foki ki māmani 'oku 'ikai ke 'i ai ha matangi ia 'e fakalaka mei ha fonua 'e ta'e'iai ha kau pekia ai.

Ko e hoko ko ē 'a e matangi ni 'i Tonga ni pea mähino na'e 'ikai ke 'i ai ha pekia ai 'oku ne faka'ata mai 'e ia 'a e fēngāue'aki lelei 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi fakatokanga na'e fai 'a e lava atu 'a e kau polisi ki he 'ofisakolo mo e kau taki lotu 'i he *weekend* ko ia 'o kole ke kole ki he kakai 'oku 'ikai ko ha matangi si'isi'i 'oku ha'u. Na'e ki'i fuoloa foki ta'etō mai ha matangi pea lahi mo e fanga ki'i fakatokanga matangi kae 'ikai a'u mai 'a e ngaahi matangi ko ia. Pea ko e fēngāue'aki lelei ko ē pea mo e kakai 'o e fonua ki 'Eua pea mo Tongatapu ni, 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i 'a e 'osi 'a e matangi ko eni 'ikai ke 'i ai ha pekia koe'uhī ko ha fakatamaki na'e hoko 'i he matangi.

Ko e pēseti 'e 80 'o e kakai 'o Tonga ni 'oku 'i Tongatapu ni ia pea mo 'Eua. Pea na'e fai ai 'a e fakamālō kia kinautolu koe'uhī ko 'enau fakaongo mai ki he ngaahi kole na'e fakahoko 'o tau lava ai 'o fēngāue'aki lelei mo kinautolu 'o haofaki mo'ui e ngaahi fāmili. Ko e laiki pē he matangi 'a e ngaahi fale pea mo e koloa me'a ia 'e toki fai ha ngāue ki ai ka ko e haofaki mo'ui kotoa e ngaahi mo'ui 'a e fāmili 'ikai ko ha me'a si'isi'i ia pea 'oku tonu ke fai ai 'a e fakafeta'i.

Na'e fakamāhino pē foki 'i he ngaahi ngāue kuo lava 'i he matangi pea a'u mai ki he tu'unga ko eni na'e lava ai 'o tufotufa atu e ki'i sēniti na'e tufa pea hangē pē ko ia na'e 'osi 'ohake 'i he to'u Fale Alea 'i he 'uluaki hū ko ia e Fale Alea he 'osi pē ia 'a e matangi na'e 'ikai ke fu'u mau hono tufa eni 'o fakatatau ki he ngaahi fakamatala ko ē na'e ma'u ...

<002>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... Ka na'e 'osi fakahoko pē kia kinautolu 'o hangē ko e me'a kuo mea'I 'e he Hou'eiki Fale Alea ni. 'E to e fai atu 'a e ngāue 'a e Sitesitika pea ko e takai tu'o ua

atu ko ia ko hono fakama'opo'opo ia 'o ha ngaahi me'a. Ka na'e 'I ai ha ngaahi familiy na'e hoko ha palopalema ki ai na'e uesia honau ngaahi nofo'anga kuo pau pē ke feinga ke fakaa'u atu, neongo 'ene tuai, kae kole pe kia kinautolu ke kole atu ke nau kātaki pē he kuo pau pe ke a'u atu ke fakatonutonu ke a'u atu 'a e tokoni 'oku totonu ke a'u atu kia kinautolu.

Koe'uhi ko e kongā lahi 'o e ngoue 'i Tonga ni mei he Tongatapu 6 meimei peseti 'e fangofulu tupu 'a e ngoue ko ē 'i māketi mo e ngoue uta mei he Tongatapu 6. Na'e kau 'a e palau 'i he ngaahi me'a na'e tokanga lahi ki ai 'emau fakataha. Pea na'e fakamahino pē kia kinautolu 'a e ngaahi tokoni palau ko eni na'e fakahoko. Ko e ngaahi houa ko ē na'e 'osi mahino ko ē kuo 'osi tufa ki he ngaahi kolo, 'oku 'ikai ke u fu'u ma'u lelei na'e tufa fakahoua pe na'e tufa faka'eka 'a e ngaahi kolo. Na'e to e liunga ua pē. Na'e 'osi pē 'a e fo'i takai 'uluaki pea to e faka'atā pe 'e he Pule'anga ke 'alu atu pea mo e takai ua ke tokoni ki he kau ngoue.

'Oku 'i ai 'a e kau ngōue 'e ni'ihī pea ko e me'a 'oku fakafiefia Sea, ko e me'a ko ē 'oku mahino he taimi ni. Na'e tufa atu foki 'a e ngaahi houa ia 'o fakasi'isi'i 'o fakatatau pē ki he tokolahi 'o e kau ngoue he kolo he 'oku ma'u pē 'a e lēkooti ia mei he Potungāue Ngōue. 'Osi ko ē 'a e afā na'e tokolahi ange 'a e kau ngōue kuo nau tu'u 'o ala 'o ngōue 'i he kau ngōue motu'a. Pea ko e lēkooti fakafiefia tau ongo'i 'oku fie ngāue 'a e kakai mon au kau fakataha mo kitautolu hono feinga'i ke langalanga hake hotau fonua.

Kau foki mo e ki'i saute 'a e Potungāue Ngōue. Na'e 'i ai 'enau palau mei Siaina na'e 'omai pea 'oku 'i ai 'enau fengāue aki mo e kautaha hono feinga ke to e fakalele 'a e kautaha palau ko ia, pea na'e tō mai 'enau palau 'e 4 pea nau kole pē ki he ngaahi vāhenga ke nau 'utu pē ka nau tokoni atu mo e ngaahi palau ko eni ki hono tokoni hono palau 'o e ngaahi ngoue ko ē 'anautolu 'oku fiema'u ke nau ngoue ka 'oku te'eki a'u ha tokoni kia kinautolu.

Fakamālō'ia ngaahi kolo Tongatapu 6 he pou pou ki he polokalama fakama'a kolo

Na'e fakamālō'ia ai pē 'e he motu'a ni Sea, 'a e ngāue lahi 'a e koló 'i he fakama'a 'o e koló na'e fakahoko. Mou mea'i pē foki ko e kongā lahi 'o e Tonga Masani ko e ngaahi pale na'e meimei ma'u kotoa pē ia ki Tongatapu. 'Oku mau tokanga lahi 'aupito mautolu Tongatapu 6, ki he Tongatapu Masani. Ko u fanongo pē 'i he Minisitā ko eni 'o e *MOI* mo e *Tourism* 'e to e fai 'a e ki'i fe'auhi pehē, pea kuo 'osi uki kinautolu ia Sea 'a Tongatapu 6 ia pea te mau to e kau pē he fe'auhi ko eni pea ko u tui ko e fe'auhi 'uluaki, ko e fakama'a kolo na'e fakahoko 'oku mau 'amanaki lelei pē. Ka ko hono fakalukufua Sea 'oku ngāue fie ngāue pē 'a e kakai pea tokanga'i honau ngaahi kolo 'oku faka'ofa'ofa, pē 'oku ma'u pale ia pē 'ikai. Pea 'oku ifo pē 'ete 'alu atu ki he ngaahi kolo. 'Oku te 'ilo'i pē 'e kita 'ete 'alu atu ki he ngaahi kolo 'a e laumālie pea mo e lotu 'oku fai'aki 'a e ngāue ko eni. 'Oku 'ikai to e tuku hanau ivi. 'Oku nau ngāue fie ngāue 'oku nau sio mai mahalo 'oku nau ongo'i pē 'oku tau fakahoko atu pē hotau lelei taha kia kinautolu. Pea 'oku nau ngāue pē mo kinautolu ke tokangaekina 'enau nofo, pea 'oku faka'ofa'ofa 'a e ngaahi kolo. 'Oku ifo 'a 'ete 'alu atu kia kinautolu, koe'uhi ko e ngāue kuo nau fakahoko ki honau ngaahi kolo pea mo honau vāhenga.

Fakalotolahi'i vāhenga fakakau ngaahi ngāue kakai fefine he silini tokoni mei Fale

Alea

Na'e fai pē 'a e fakatokanga Sea, ki he ngāue'aki ko ē 'a e sēniti faka-Fale Alea mei Falealea ni, ke nau fakakaukau'i lelei. Pea ko e me'a mahu'inga ko e fakakaukau ia 'o e pule lelei mo e 'ata ki tu'a, ko e mahu'inga ia. Ke ongo'i 'e he kolo 'oku kau honau le'o 'i hono fakakaukau'i 'enau sēniti. Ko e founa ko ē 'oku mau ngāue 'aki 'a e 2kilu ko ē 'oku 'omai. 'Oku 'i ai foki 'emau Kosilio faka-Vāhenga pea 'oku to'o 'emau sēniti ko 5mano 'o tuku ia 'i he Kosilio fakavāhenga, ke fai 'aki 'emau ngaahi ngāue fakalukufua. Pea 'oku vahevahe leva 'a e toenga 'o e sēniti 'o fakatatau ki he fo'i'ulu 'o e kau lesisita 'i he ngaahi kolo, pea ko e kole pē kia kinautolu ke nau fakakau atu hangē ko e ngaahi ngāue fakalalakaka 'a e kakai fefine, ke fakakau atu 'i he 'enau ngaahi fakakaukau'i ko ē 'enau sēniti. 'A 'enau sio ki he ngaahi ngāue 'oku lava 'o tolonga mo tu'uloa 'i he 'enau nofo pea mo tokoni kia kinautolu he ko e sēniti ko ē 'oku 'oatu he ta'u ni pea 'e to e 'alu atu pē 'i he ta'u faka-Fale Alea hoko mai. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi kolo 'e ni'ihī 'oku nau tātānaki 'enautolu 'enau sēniti Sea, 'o 'ai 'aki honau holo, pē ko ha ngaahi *project* 'oku pa'anga lalahi pea tuku pē 'enaku seniti ki ai. 'A ia 'oku nau loto taha pē ki ai pea 'oku kau hono vahevahe pehē'i foki ki hono fakafefeka ange mo fakamālohi ange 'a e ngāue fakataha pea mo e ngāue fakakosilio ko ia 'i he ngaahi kolo. Pea na'e kau...

<004>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā MEIDEC: ... ia 'i he me'a 'oku mau tokanga mo fiefia 'aupito he 'oku sio pē 'oku 'alu pē taimi ke nau ngāue fakataha fanga ki'i ta'efemahino'aki 'i he kuo hili 'alu pē ke lava 'o mā'ala'ala ange 'enau honau vā fengāue'aki pea 'oku nau kamata ke kau fakataha 'i hono fakakaukau'i 'enau nofo, pea 'oku mālohi ai 'a e kolo, 'oku mālohi ai 'a e fonua, ko 'enau kau fakataha 'i hono fakakaukau'i 'o 'enau nofo. Pea neongo ko e ki'i sēniti ia Sea 'oku 'ikai ke lava ai ha me'a lahi ia ka 'oku tokoni pē ki he 'enau fanga ki'i fiema'u fakavavevave pea mo e fanga ki'i fiema'u ki he 'enau fanga ki'i fakalalakaka ka 'oku faka'ai'ai kia kinautolu he 'oku nau ivi lahi 'i he taimi 'oku nau ngāue fakataha ai.

Kau pō ako fanau me'a mahu'inga'ia ai Kosilio Tongatapu 6

Ko e taha 'i he ngaahi me'a na'a mau tokanga lahi ki ai Sea ko 'emau pō ako 'a e Kōsilio na'e kamata ia 'i he 'aho 9 'o 'Aokosi, 'a ia na'a mau kamata 'i he *form 5* ki he *form 7, form 5, 6, mo e 7*. Pea na'a mau kamata pē 'i he fika mo e *English* 'i he ngaahi uike, pea a'u mai pē kuo osi 'a e sivi 'i he taimi ni, pea mahalo ko e 'osi eni ha uike 'e 4 mei ai kamata ke 'omai leva mo e ngaahi *option* kehe ke fai ha pea kumi mo e kau faiako ke nau tokoni ai. Lele lelei pea tokolahi 'aupito 'a e pō ako pea 'oku na'a mau ki'i kamata foki 'a e pō ako ko eni 'i he ta'u kuo hili ko e ola ko ē na'a mau ma'u ai 'oku fakaloto lahi 'aupito ia. Pea 'oku fakapapau'i pē 'e he Kōsilio 'a Tongatapu 6 Sea ko e fo'i fakamole pau ia 'amautolu tu'upau ke 'oange 'a e faingamālie ki he fānau ako ke nau lava ai 'o pō ako pea lava ai 'a e fanga ki'i kalasi makehe ko eni 'o lava 'o 'eke ai 'a e ngaahi fehu'i ta'emahino, pea 'i ai hanau ki'i taimi makehe ange mei he taimi ako totonu ke tokoni ki he 'enau sivi. 'Ikai ke ngata pē 'i he ola 'enau sivi 'oku nau lava 'o lava 'i he sivi 'a ia 'oku nau to e

ma'u 'a e fanga ki'i maaka lelei 'oku lava 'o tali ai nautolu 'i he ngaahi 'univēsiiti pea mo e ngaahi polokalama ako mā'olunga ange ko ē 'i he foomu 7.

Mahu'inga'ia Tongatapu 6 he tauhi lēkooti fakapa'anga ki he ngāue faka'atita

Kau 'i he ngaahi me'a na'a mau tokanga ki ai Sea, tokanga makehe ki ai ko hono tauhi ko ē 'o e lēkooti, mahino foki 'oku 'atita fakata'u, pea neongo 'a hono tu'uaki 'a e fakakaukau ko eni ka 'oku ki'i fo'ou pē ia ki he ngaahi kolo, 'oku 'i ai 'a e ngaahi kolo ia 'e ni'ihiko e koloa pē foki ke lava 'a e ngāue ia, kā na'e kau ia 'i he me'a na'e, sai foki na'a mau takai pea mo e Tauhitohi Tauhi Pa'anga Pule ko eni 'a e Fale Alea, 'o 'oange 'a e faingamālie ke talanoa mo tali fehu'i ai ki he ngaahi fiema'u ko ē faka 'atita, pea mo e ngaahi me'a ko ē 'e lava ke nau fakamoleki 'a e sēniti ki ai, pea 'oku ou tui ko e na'e lava 'a e ngaahi fakataha kuo kamata ke mā'ala'ala lelei 'a e ngaahi fakakaukau ki hono tauhi lelei 'o e ngaahi *receipt* pea kapau 'oku 'i ai ha *receipt* pea 'ai ha ki'i tohi kenau fakamo'oni ai ke mahino ko e ngaahi fakamole ko ia na'e fakahoko lelei.

Ko e ngaahi fiema'u Sea 'oku meimei ko e me'a tatau pē mei he ta'u ki he ta'u kae tuku pē ke u hanga 'o fakahoko atu he na'a ku 'osi talaange pē ki he vāhenga kuo pau pē ke u ha'u 'o fakahoko atu 'enua fiema'u, pea ko e kongā ai ko e tuai pē 'emau ngāue ki ai ko e kongā ko e ngaahi me'a fakatekinikale 'oku 'ikai fu'u lava ke vave, ka 'oku pau pē ke fai 'a e ngāue ke fakakakato ngaahi fiema'u ko eni.

Kau mate maama hala ngaahi me'a ne tokanga ki ai Tongatapu 6

Ko e maama hala, ne 'osi me'a 'aki pē 'e he hou'eiki pea 'oku 'osi fai pē 'a e feme'a'aki 'a e Fale ni, Sea ki he maama hala hangē ko e me'a ko ia. Ko e kongā lahi 'o e ngaahi maama 'o 'ikai ke ngata pē 'i he maama sola kae pehē ki he ngaahi maama laine na'e mate ia 'i he 'osi 'a e afā. Na'e te'eki ai ke mateuteu 'a e Potungāue 'Uhila 'a e Poate 'Uhila ki ha ngaahi *spare* pea 'oku nau ngāue ki ai mahalo 'e meimei a'u fakataha mai pē 'i he māhina ka tu'u fakataha pea mo e ngaahi *spare* ko ē ki he maama sola. Ko ene a'u mai pē 'oku hangē ko e me'a na'e me'a na'e me'a 'aki 'e he Minisitā Pa'anga, 'e fai 'a e ngāue ki ai 'a e Minisitā Pa'anga pea mo e Potungāue 'Uhila ke fakakakato fakafoki 'a e ngaahi maama ko eni ke ulo ke tokoni ki he nofo 'a e ngaahi kolo.

Fakamahino taimi 'osi ki ai ta'etute koloa me'atokoni mo langa afā

Na'e fakamā'ala'ala ai pē mo e ngaahi fiema'u ki he ta'etute pē 'oku 'osi koā 'afē 'a e ta'etute ko eni 'a e koloa langa pea pehē ki he koloa me'akai ko ē 'oku 'omai pea ko eni 'oku fakamahino mai 'e he Minisitā ki he Tute kuo 'osi 'a e taimi ta'etute ia 'o e me'akai ko e ngaahi koloa langā pē eni 'io he taimi ni 'oku tau kei lele atu 'i he taimi ni, 'oku kei 'atā pē, ko e 'uhinga ke tali 'a e ngaahi tokoni ko eni ki he langa langa hake 'o e ngaahi maumau na'e hoko.

Fakamahino ki he kakai fai pe ngāue lahi ki he ngāue hala

Mahino pē halā ia Sea ko e hala ia 'oku te faka'amu pē ke 'osi mai 'a e fakataha 'oku te'eki ai ke 'eke mai 'e taha pē ko e hā koā 'a e me'a 'oku hoko ki he hala, kole fakamolemole pē kita ia kimu'a 'oku te'eki ai ke 'eke mai 'a e fehu'i. Fakamahino pē kia kinautolu 'oku fai 'a e ngāue lahi ki ai Sea. Ko e me'a lahi si'isi'i 'a e me'angāue pea 'oku mahalo 'oku mei kakato mai ka 'oku

'osi kamata ke mā'opo'opo mai me'a ngāue 'a e Minisitā ko eni, 'oku mahino pē 'ene fiema'u 'ene kau ngāue pea 'oku ou 'amanaki pē pea na'e toki me'a mai 'i he uike kuo 'osi, fakamā'opo'opo mai ke tau ..

<005>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisita MEIDECC : ... fei mo tau ala ki he ngaahi hala ko ē 'o e ngaahi koló, taki taha pē e fo'i hala, tau kamata ai. Pea tau feinga'i ke a'u e tokoni 'o e ngaahi halá, hala ko ē 'oku lahi hono ngāue'aki he ngaahi koló, 'i he ta'u ni pē, ka tau toki tanu fakalelei ā he ta'u fo'ou. Taimi ko íá, taimi lelei ia ke tau mai ai e ngaahi me'angāue, mo mā'opo'opo 'enau fokotu'utu'u ki ai. Pea mahino 'aupito pē e ngaahi fiema'ú ia, Sea, ki he halá. Ka ko e fakamahino ia, pea kuo mau 'osi sio mo 'emau kau 'ofisakolo, ki he fo'i takai 'uluakí, fanga ki'i hala ko íá, pea 'oku ou tui 'oku pehē kotoa e kau Fakafofonga ko ení, kuo 'osi fakamahino pē ki ai 'e he 'Eiki Ko u tui ko e ta'u fo'ou, kamata leva ke sio fakalūkufua ki he fonuá, kae kamata atu eni he ta'u ni, na'a lava 'o lava atu ha konga 'o e ngaahi hala 'oku fiema'u vivili 'i he ta'u ni.

Kei palopalema'ia pe ngaahi kolo 'e ni'ihhi Tongatapu 6 he ma'u'anga vai

Ko e Vaí, Sea, 'oku 'i ai pē e ngaahi kolo 'i Tongatapu 6, na'e ki'i palopalema e vai pamú. Ka 'oku kau foki e vaí ia he me'a na'a mau tokanga mautolu ke fakapapau'i, ko e kolo kotoapē 'oku sai 'a e vaitupú ai, pea lava o pamu lelei, pea ma'u vai lelei 'a e kakai 'o Tongatapu 6. 'Oku mahino pē he taimi ni, 'oku 'i ai e fanga ki'i, mahalo 'oku 'i ai pē ha ki'i fiema'u vivili 'e 2 pē 3 nai 'i he vāhenga ni, ka 'oku mahino 'aupito 'a e konga ko ē ki he vaí, kau ia he me'a 'oku mau tokanga lahi ki ai, ke fakalelei'i.

Ko e me'a 'e taha fekau'aki pea mo e vaí. Lahi foki e maha 'a e ngaahi simá, pea na'e 'osi kamata ke kau atu e ngaahi me'angāue ko ē 'a e *NEMO*, loli vai ko ē 'a e *Nemo* he ngaahi kole vai ki he ngaahi kolo 'oku tu'unga fakatu'utāmaki 'aupito e ngaahi akó, pea pehē ki he ngaahi kolo e ni'ihhi. 'Oku mate 'aupito pē 'a e pamu vai ia ko ē o e vaitupu 'o e koló. Pea pehē pē ki he ngaahi 'api siasi, nofo'anga kakai tokolahi, kuo kamata ke 'ilonga 'a e hongē vaí, pea tau fakafeta'i he ki'i 'uha ko eni na'e toki tō maí.

Kei tu'uma'u pē fakatokanga 'e kei tu'ulahoko pē la'ala'ā

Kuo u sio, taimi pē ko ē na'a mau kamata ke ngāue mai ai e fakamatala 'ea, pea mei he *MEIDECC*, 'o toutou 'asi mai ko e fakamatala ki he *El Nino*, kamata ke tō mai e 'uhá. Pea 'oku ou pehē ke ki'i hokohoko atu kae ki'i ma'u ha'atau me'i vai kae toki tuku e fakatokangá. Kaikehe, Sea, ko e anga ia e fakatokanga ko ē he taimi ni. Neongo e vai ko eni kuo tō maí, ka 'oku 'ikai ke to'o ai e fakatokanga ki he si'isi'i ange 'a e vaí 'i he'etau lele atu ko ení, 'o fakahoa ki he ngaahi ta'u kuo hilí. Pea na'e fai pē e fakatokanga ki he kau ngoue, pea pehē ki he ngaahi 'api ko ē 'oku 'i ai 'a e simá, ke nau fakapotopoto'i pē 'enau me'i vai, he'ikai ke fu'u lahi 'i he'etau lelelelele atu ko ení. 'Oku mahio pē, Sea, ko e kau 'ilokavá, tonu ke ki'i fakafuofua pē mo e 'ilo kavá, ka 'ikai pea nau o 'o kamata leva ha'a nau ngāue'aki 'a e hina vai ko eni 'oku pa'anga e 8, kae tuku ange e sima vai e kakai, ke nau ngāue'aki he taimi 'oku nau fiema'u aí.

Sea, na'e 'i ai e ki'i kole 'a e kolo e taha, ka 'oku sai pē ke u fakahoko atu pē, ko e Minisitā eni ko ē 'o e Kelekelé. Na'a nau kole mai nautolu pē 'e lava 'o fakalahi honau koló. Tu'u foki ko ē 'a e nofo ko ē 'a e koló, pea 'oku 'i ai mo e 'ū 'api tukupau kehekehe 'i he tafa'aki. Ka kuo u talaange, te u fakahoko pē, he 'oku 'ikai ko ha kole faingofua 'oku mou fakahoko mai, he kuo 'osi lesisita e ngaahi 'api tukupau ia ko eni he tu'akoló. Kae tuku ke fakahoko pē ki he Minisitā 'o e Kelekele, na'a 'oku 'i ai ha'ane fa'ahinga founa 'e lava ke solova'aki 'a e palopalema ko iá. Pea 'oku pehē 'a e tokanga mai ke fakalahi e nofo'anga 'o e kolo ko iá. Sai pē te u toki fanafana pē ki he Minisitā, na'a laumālie lelei ke fai ha sio ki ai.

Tokanga ki he nō he pangike

Na'e lahi e tokanga mai ki he pangikē, ki he nō ko ē he pangikē, pēseti 'e 1, mo e pēseti 'e 4... Palopalema tatau pē ia 'oku fa'a 'ohake he Fale ni. Pea kuo u talaange ki he kāinga 'o Tongatapu 6, ko e Fale Alea ko ē na'e toki 'osi, na'e tipeiti'i lahi ai e fakakaukau ko eni, pea na'e pehē pē 'e he Minisitā *Labour & Commerce*, pea mo e Minisitā Pa'anga, te na fai 'a e fokotu'utu'u fo'ou ki he me'a ko 'eni, ke fakafoki mai mei he pangike, pē ko e hā ha fa'ahinga founa, kae lava 'o 'ave ki ai ha silini, pea faingofua ange hono nō. Hangē ko e fanga ki'i pa'anga e 1,000, 'ikai ke to e malu'i ko eni, 'oku ma'u ko eni mei he ngaahi kautaha, 'oku tau feinga ke tukú. Pea neongo e lahi pea ma'olunga e *interest* ai, ka 'oku faingofua foki e ma'u ia e sēniti ai. Pea 'oku ou tui 'e vave ha ngāue ki ai 'a e Minisitā *Labour & Commerce*, pea mo e Minisitā Pa'anga, ki ha fokotu'utu'u ki ai.

Tokanga ke to e vakai'i MIA 'enau polisi ki he vahe kau toulekeleka

Ko e kole 'e taha ki he vahe 'a e kau vaivai. Sai pē ko e Minisitā eni 'o e MIA 'oku me'a ko eni. Ko e taimi ko ē 'oku nau folau ai ki muli, pea nau foki mai nautolu ia kuo 'ikai ke ma'u 'enau vahé 'anautolu ia he ki'i fo'i vaha'a taimi ko iá. Ka ko 'eku 'ai pē 'eau ke fakahoko atu pē ki he Minisitā 'o e MIA, ke mou to e ki'i sio mu'a ki he *policy* ko iá. Ko e vahe foki 'a e ...

<006>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā MEIDECC : ...'a e kau vaivai, 'oku hangē ha'atau fakapale'i kuo nau a'u ki he fa'ahinga ta'u ko iá, 'osi atu 'a e ngaahi ta'u hono ngāue'i hotau fonuá ni, pea kuo tau tangata he 'ahó ní koe'uhi ko kinautolu. Na'a lava 'o faka-faingamālie'i pē ko 'enau ki'i o 'o 'eve'eva pē ko e hā e 'uhinga 'enau 'alú, kae kei faka-faingamālie'i pē 'enau vahé he taimi 'oku nau foki mai ai.

Lahi pēseti 50 taimi fakataha 'a'ahi Fale Alea ko e tokanga ki he faito'o konatapu

Sea, na'e 'i ai e tokanga lahi pea 'oku ou tuku pē 'e au 'a e *drugs* pea mo e palopalema ko ia 'o e Polisi Fakakoló, ke u faka'osi atu 'aki. Ko e meimei lahi ia he peseti 'e 50 'a e taimi ko ē 'o 'emau fakataha he ngaahi koló, ko 'emau nofo 'amautolu 'o talanoa ki he palopalema ko ia 'o e faito'o konatapu. Pea 'oku ou 'ohovale 'aupito au ia he 'alu hake ko ē, pea 'oku kau 'a e talanoa ia ko eni ki he ngaahi naunau 'oku nau talamai 'e nautolu 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao ia ke tautea'i 'aki e mihí penisiní pē kalasiní., pea 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he fu'u vaivai 'a e Lao he taimi ni ke tautea'i kinautolu ko eni 'oku ma'u mo e faito'o konatapu, ka 'oku 'i ai 'a e kongia ia ai. 'Oku

kau hake mo e *shelltox* ia 'i he talamai 'oku ngāue..'oku 'ikai ke u lave'i 'e au Sea 'oku a'u 'a e fa'ahinga me'a ia ko iá ki he fa'ahinga tu'unga pehē. Pea 'oku lahi mo e 'ū me'a ia mahalo 'oku 'ikai sipela ia 'e he Laó, ka 'oku mahu'inga ia ke fai ha ngāue ki ai 'a e Pule'anga. Kaikehe 'oku hanga foki 'e he ngaahi fakataha pehé ní, 'oku ōmai 'a e kāinga mo e kakai 'o e ngaahi koló, 'oku nau nofo tonu nautolu he ngaahi palopalema.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ka u ki'i 'eke pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā. Ko e 'uhinga 'o e *shelltox* me'a fana langó ?

'Eiki Minisitā MEIDECC : Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e *ados*.

'Eiki Minisitā MEIDECC : *Ados* 'io pea 'oku kau hake pē mo e me'afana langó ia he me'á he taimi ni. Pea na'a ku to e 'eke fakapapau'i ia 'e au pē ko ia koā pē 'ikai. 'Oku te'eki ai ke u fanongo ai, 'ohovale au 'oku fakapapau'i mai ia 'oku kau aim o e aim o e me'a ko ia. 'Oku 'ikai ke u 'ilo pē 'oku fēfē'i. Kaikehe ka ko e poini Sea, 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ia 'oku ngāue'aki he taimi ni 'e he tamaiki, mahalo 'oku 'ikai ke sipela'i ia 'e he Laó, pea 'oku faingatā'a ia ke faka'ilo kinautolu ki ai. Pea ko e me'a ia 'oku lahi ai 'a e tokanga ki ai.

Polokalama Tongatapu 6 ke tokonia fānuu tupu e fonua

'Oku 'i ai 'emau ki'i polokalama 'oku fatu ki he māhina katu'ú, faka'osi ko ia 'o 'Okatopá, pea mo e to'utupu ko ia 'o Tongatapu 6. Pea ko e polokalama ko eni 'oku mau faka'amu ke ki'i fakamavahe'i mai kae filifili pē 'a e toko 4 pe toko 5 mei ha kolo, ke ki'i fakamavahe'i kinautolu ke ō 'o fai ha ki'i *retreat*, pea 'oku laumālie lelei 'a e taki ko eni 'o e Siasi 'o Sisu Kalaisi 'o e Kau Ma'oni'oni 'o e Ngaahi 'Aho Kimui ni, ke 'omai honau 'api ko ia ko Makeke, ke fakahoko ki ai. Pea 'omai ki ai pea mo e kakai 'e lava tokoni kia kinautolu, tokoni faka'atamai, tokoni faka-e-loto, pea mo ha ngaahi kautaha ke nau ōmai 'o fai ha lea, pea 'oku 'osi fakaafe'i mo e kau polisi mo e ngaahi kautaha kehekehe. Ko e Tonga *Skills*, ke nau lava ... ke mau sio angé mo 'oange ha faingamālie ke talanoa mai ai 'a e tamaiki ko eni, ke 'omi angé 'a e ngaahi me'a ko ē... He 'ikai ke mau lava mautolu 'o ta'efai ha ngāue, he ko e anga ko ia 'eku sio ki he fiema'u ko ia 'a Tongatapu 6, ko e me'a mamafa taha ia mo mafatukituki taha kia kinautolu. 'Ikai ke to e ongo'i 'e he ngaahi fa'ē ia Sea 'oku nau malu 'i honau ngaahi 'api. Pea kapau 'oku te nofo pē 'i hoto 'api, pea 'oku 'ikai ke te ongo'i malu ai, 'oku te 'osi tu'u 'a e fonua ia he tu'unga faikehe 'aupito ia he taimi ni, pea 'oku mafatukituki ia ki he Kosilio. Pea ko e 'uhinga ia 'o e fakakaukau ko eni. 'Oku uesia ai 'a e nofō ia pea 'oku uesia ai..

Kole ke fakaivia polisi fakakolo mo 'enuu mafai he kolo

'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'oku ueesia 'i loto. Kapau he 'ikai ke tau 'alu kinautolu 'o a'u ki he kakai, 'e 'ikai ke mahino ia kia kinautolu. Kaikehe, pea ko e 'uhinga ia 'eku vili kikihi ki he Minisitā Polisi ke laumālie lelei ke 'ofa mai 'o fakaivia 'a e polisi fakakolo. 'Ikai ke to e 'ilo lelei ange 'e he kakai ia ha kolo ka ko kinautolu. Pea kapau te tau lava 'o fakaivia 'ange 'a e ngaahi me'angāue. Na'a mau talanoa mai, na'e fai 'a e talanoa ki he vahé. Ko e fakakaukau ia na'e 'omai mei a kinautolu. Lele lelei kotoa e polisi fakakolo. Ko e mōmeniti pē ko ē talanoa ki he vahé, ko e mate ia 'a e polisi fakakolo. 'A ia 'oku 'i ai 'a e laumālie ia 'oku fai'aki 'a e ngāue ko ia ko

e laumālie ongo'i matak'i 'a e koló mo honau ngaahi fābili. Ko e mōmeniti pē hū 'a e silini..manatu'i foki 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini pau ia ke fai mei ai ha vahe. Taimi 'e ni'ihi 'oku inu kava pē 'a e kau inu kavá, tānaki silini pea ma'u atu, pea 'ikai ke ma'u. Ko e taimi 'e ni'ihi ko e ma'u ko ia ha silini pē ko e tokoni mei muli, ko e ki'i lele taimi si'i pē ko ē kuo 'osi 'a e sēniti ia. Ko e ōmai ko ia ki he polisi fakakoló 'o fakakaukau'i 'e vahe pea 'ikai ke ma'ú, ko 'ene 'osí 'ana ia. Ko 'enau kole mauj 'a nautolu, 'ofa mai 'o 'ōmai 'o fakaivia pē 'a e polisi fakakolo. Kole ki he Minisitā Lao kapau 'e 'i ai ha ngaahi Lao'e lava 'oange ai ha ki'i mafai, he ko e taimi 'e ni'ihi ia 'oku ō 'o puke mai 'a e tamaiki pea toe kata mai 'a e kau *drugs* ia kia nautolu. Ko e tu'u foki 'a e kau tama ko ia 'oku toutou ō 'o ngāue pōpulá 'ilo 'e nautolu 'a e 'ū Lao. Pea ko e ō atu ko ia 'a e Polisi Fakakoló 'oku nau lau 'e nautolu 'a e 'ū Lao, 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u mafai fēfē. Kaikehe, ka 'oku ou 'omi pē 'e au ...

<008>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā MEIDECC : Ko ia Sea he 'oku mafatukituki ia, pea 'oku ou sio tonu au, pea 'oku fai ko ia 'enau talaloto he ngaahi fakatahá, talaloto ai 'a e ngaahi fā'ē ni'ihi pea nau māfana ai pē he 'enau talalotó, he 'oku uesia 'enau fānaú he faito'o konatapu. Pea 'oku a'u ki he tu'unga 'oku nau ongo'i ai hangē oku 'ikai ke 'i ai ha *hope* pē ko ha 'amanakí ki he kaha'ú. Lahi 'a e ngaahi me'a Sea 'oku ou fie lave ki ai, ka 'oku ou 'omi pē 'a e faito'o konatapú, ke to e fakamamafa'i atu ke faka'osi 'aki 'a e Lipooti ko eni.

Mahalo pea ko 'ete fanongo ko ia he *talk back* pea mo e talanoa 'a e ngaahi koló he taimi ni, nau kei nofo ma'u pē kinautolu he me'a ko ia. Kuo pau pē ke tau fakahoko 'a e ngāue ki ai, pea 'oku ou fakafeta'i, 'oku laumālie lelei 'a e Minisitā Polisi, pea 'oku 'ai ke 'omi 'enau fokotu'utu'u, kimu'a he fokotu'u 'e he Potungāue 'a e fo'i tafa'aki makehe ko eni ki he *drugs*. Kimu'a pea fakatokolahi 'enau kau ngāue. Kimu'a pea tau liliu 'a e Laó, pea mo e hā fua 'a e 'ū ngāue ko iá. Kou tui ka tau fakaivia 'a e kau Polisi pē ko e *Community Police* pē ko e kau polisi fakakoló, mo kinautolu 'okun nau *volunteer* ke tuku hanau taimi ke nau ōmai 'o tokoni mai kia kinautolu hono tokanga'i 'o e nofó, ki he kau *drugs* pea mo kinautolu ko eni 'a e kau pau'u mo ngāue'aki 'a e faito'o konatapu. Kovu tui ko e laka totonu ia ke tau fakahoko 'i he taimi ní Sea. Mahalo ko e ki'i to'oto'o me'a lalahi pē ia 'o e ki'i Lipooti ko eni, ka toki 'i ai pē ha fehu'i pea toki 'ai mai ke fai atu ha fakahoha'a, mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e toenga 'o e Hou'eiki. 'Oku ou tu'u hake pē Hou'eiki ke Fakafofonga'i 'a e Kapineti, pea mo e Pule'angá, ki he Fakafofonga ko eni 'Eiki Minisitā ko eni, 'i he ngāue lahi. Tau fanongo kátoa ki he Lipooti, mā'opo'opo 'ene fakahoko fātongia, pea 'oku ou tui 'oku tau ako kátoa pē mei ai. 'Oku ou tui ko e me'a mahu'inga ki he me'a ko eni 'oku tokanga atu ki ai 'a ... ko e lava lelei hono ngaahi fātongia, 'i he ngaahi fakataha fakakolo pea mo e ngaahi me'a pehē. 'O lava vahevahe ai pea mo e kāingá, 'i he ngaahi palopalema, pē ko e ngaahi fiema'u ko ia 'a e koló. 'E Fakafofonga, 'oku ou 'oatu 'e au 'eku fakamālō makehe ki he Feitu'u na, tautautefito ki he tā sīpinga mo e ... 'oku fai 'e he Feitu'u na pea mo e kau 'ofisakoló.

‘Oku ou fa’a lea’aki pē heni, kapau ‘oku ai ha ... ‘oku mahu’inga ke tau o ‘o ‘a’ahi ki ... tukuatu ‘a e ngaahi feitu’u kehé, ka tau ‘ai pē ā ‘a Hōfoa. ‘Oku ou tui ‘oku ‘i ai ‘a e kakai tokolahi ‘i Vahe Tongatapu ni, nau fanongo pē ‘i he sivi mo e ngaahi me’a pehē, ... ka ‘oku te’eki ke nau a’u ki he kolo ko ení. ‘Oku ou tui ko e me’a lahi taha ‘i he me’a ko ení, ke tau ako mei he ngāué. Taimi lahi ‘oku tau fa’a lahi pē ‘etau fa’a lea mo ‘etau talanoá, ka ‘oku mahu’inga ange ‘a e ngāué. Ko e olá, mahalo ko e me’a ia ‘oku mahu’inga taha ‘i he anga ‘etau fakahoko fatongia. Ko ia ‘oku ou ‘oatu ‘a e fakamālō ko ení kiate ko e Fakafofonga, ‘e ‘Eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, ‘i he fakahoko fatongia lelei, fakahoko fatongia faka’ofo’ofa, maaui pea mo mā’opo’opo, tau fanongo kātoa pē ki ai he ‘ahó ni. Fakatauange ke hoko ‘a e ... pē ko e fakahoha’a ‘a e Fakafofonga ko ení mei hono vāhengá, ke tau tokoni pē kia tautolu ko tautolu ko ē ‘oku tau ‘ilo’i hifo ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o fakahoko lelei, fakahoko kakato hotau fatongiá. ‘Oku ou tui ‘oku tau fanongo ki he Lipooti ko ení, pea ‘oku totonu ke tau to e tokanga ange ki he fakahoko hotau fatongiá. Ko ia ‘oku pehē ‘a e fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā, mo e Fakafofongá, ‘i he lava lelei ‘a ho fatongia ki he Tongatapu 6.

Tui Palēmia mahu’inga ke tokonia polisi fakakolo

Ko e Polisi Fakakoló ‘oku ‘i ai pē ‘a e mo’oni ai. ‘Oku ou tui ko ho’omou silini ko ia na’e to e vahe atú, na’a ‘oku totonu ke to’o ha silini mei ai ‘o ‘ave ki hē. Ko e anga ko ē ‘eku fakakaukau ‘a’aku ko ē ki he ‘emau vāhengá, ‘oku ‘i ai ‘emau me’alele ‘oku ‘ai ko e me’alele. ‘Oku ou sio atu au ia mahalo ‘e lava pē ke fai ha kole ki he Kosilió, ke to’o mai ‘a e silini ko ia ‘oku ‘ave ki he me’alelé ‘o fakalahi ‘aki ‘a e me’á ‘a e pa’anga ko eni polisi fakakoló. Kaikehe, ko e me’a fakatautaha ia ‘a moutolu ke mou sio ange ki ho’omou paitsetí, pea ko e polisi fakakoló, ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ‘aupito ‘a e polisi fakakoló, ke fai hano tokonia. Mālō pē ena ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i sēniti kuo vahe’i atu, ka ‘oku ‘ikai ke fe’unga ‘a e sēniti ko iá ke fakahoko’aki ‘a e fatongia ko iá, koe’uhi ko e malu ‘a e fonuá, pea mo e ongo’i ‘e he kakai ‘o e fonuá, ‘oku nau ... ‘oku ‘ikai ke nau nofo manavahē ‘i he ki’i fonua ko eni ‘oku tau .. mālō.

<008>

Taimi: 1555-1600

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai Ha’apai 12.

Mo’ale Fīnau: Tapu mo e Feitu’u na Sea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko u tu’u hake pē au ia ke ‘oatu mo ‘eku fakamālō fakafofonga atu mei he kau Fakafofonga ‘o e Kakai, mea’i pē foki Sea ko e ‘Eiki Minisitā na’a ne fai e lipooti ‘i he lau mai ‘aki ‘ene lipooti pea mo hono kakano ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke u tui ‘e to e ‘i ai ha fu’u kehekehe lahi mei he ngaahi toenga ‘o e ngaahi kolo ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea. Tukukehe pē kapau ‘oku ‘i ai pē ha fanga ki’i fiema’u ikiiki. Ko ia ai ‘i he’eku fakakaukau ko e taimi ko ē na’e lipooti ai he Minisitā ‘Eiki Sea ‘oku ou fanongo ko e lipooti ‘a e Fakafofonga ‘ikai ko ha lipooti ‘a ha Minisitā koe’uhi he ko e Minisitā ia ki he fonua. Ko e Fakafofonga ki he kakai. Pea ‘oku tui ‘e he Minisitā ‘a hono teunga fakatōkilalo. Ko e teunga ‘o e kakai. Hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Palēmia ko e kakano ko ē mo e ongo ‘o e lipooti ko e ha’u mo’oni ia mei he Fakafofonga ‘o e Kakai. Pea ko ia ‘oku ‘oatu e fakamālō ko eni ‘Eiki Minisitā ‘oku fiefia ‘i he ola ‘o e ako. Me’a mai e Minisitā he ‘oku nofo ‘a Liahona ‘i loto pea mo e ngaahi ‘apiako, ‘api lautohi ‘i he Tongatapu 6. Ko e ola ko ē ‘oku ne me’a mai ‘aki neongo ‘oku ‘ikai ke detail mai. Ka ‘oku tau tui pē ko e ola ‘i he ngaahi sivi. Pea mo e ola ‘o e ngaahi tākakitu’unga ‘oku lipooti ‘e he mātu’a. Tau fakafeta’i ki he ‘Eiki Minisitā ‘oku ke hanga

‘o tokangaekina e ako he ‘oku ou tui ko e mā’olunga ko ē ‘a e ako ‘e lava leva ke to e sai ange ai e lotu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki, tui ho’omou kote. ‘E Hou’eiki tau toki hoko atu ‘apongipongi he toki me’a ‘a e faka’osi ‘a e me’a ‘a Ha’apai 12 ka tau liliu tautolu ‘o **Fale Alea**.

Mo’ale Fīnau: Mālō Sea.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Ko e ngāue eni he Kōmiti Kakato kuo lava ‘o fakakakato e kongā ‘etau ‘asēnita. Kole atu ki he Ha’apai 13 ke me’a mai.

Lipooti ki he ola ngāue kuo lava he Sea Kōmiti Kakato

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu pea mo e Fale ‘Eiki kae ‘Eiki Sea ko e fakahoko atu e lipooti ‘a e Kōmiti Kakato mo e ngafa na’e tuku mai ki he kōmiti ke nau fakahoko ki he fekau’aki pea mo e ngaahi lao pea mo e ngaahi fakamatata fakata’u. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2018. Fika 10/2018. Na’e fakahoko pea na’e fai e feme’a’aki ki ai. ‘Eiki Sea ka u hoko atu ai leva kau toki fakahoko fakataha. Pea na’e tali ia. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Pule’anga 2018 Fika 13/20. Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Ngāue Faka-Pule’anga 2018, Fika 20/2018. Fakamatata Fakata’u ‘o e ‘Ofisi ‘Atita Seniale 2016/2017. Fakamatata Fakata’u ‘a e Potungāue Pa’anga mo e Palani Fakafonua 2013, 2014, 2015, 2016. Fakamatata Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui 2016. Fakamatata Fakata’u ‘a e Potungāue Toutai 2016/2017. ‘Eiki Sea na’e tali kakato ‘eni ‘e he Kōmiti Kakato. ‘I he ngaahi Fakamatata Fakata’u ‘a e *MEIDECC*. Fakamatata Fakata’u ‘a e Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2016/2017. Fakamatata Fakata’u ‘o e ‘Omipatimeni, Sanuali 2016, Sune 2017. Fakamatata Fakata’u ‘a e Komisoni Fili 2017. ‘Eiki Sea na’e tali kakato ‘eni ‘i he kōmiti, ko e ngata’anga ia e ki’i fatongia kuo tuku mai ki he motu’a ni pea mo e Kōmiti Kakato. Mālō ‘Eiki Sea. Fokotu’u atu.

<009>

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Sea: ... Fakamālō atu ki he Sea e Kōmiti Kakato pehē foki, ko e Lao fika 10/2018 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2018. Ko e lao ko eni na’e ‘osi lau ‘uluaki pea lau tu’o ua toe pē ke pālōti’i. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o ua ‘a e ...

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaoisi Sovaleni, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 16.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o ua e lao fakaangaanga ko eni kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Ikai ke loto ki ai e toko taha.

‘Eiki Sea: Tali hono lau tu’o ua. Kole atu ki he Kalake lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2018.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao Konisitūtone ‘o Tonga. ‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē: ‘Uluaki: Hingoa Nounou mo e ‘UHINGA’i Lea . Kupu si’i taha. ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2018.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Lao Konisitūtone ‘o Tonga 2018 kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siao Si Sovaleni, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 16.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o tolu kātaki ‘o fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali he Fale ni ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni. Tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngāue Fakapule’anga 2018. Na’e ‘osi lau tu’o ua kole atu ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siao Si Sovaleni, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e toko 16.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke he lao fakaangaanga kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kātaki ‘o lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngāue Fakapule’anga 2018.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e Lao ki he Ngāue Fakapule'anga ke fakatatau 'a e ngaahi fatongia lipooti 'o e ngaahi potungāue ki he ta'u fakapa'anga.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

Kupu 1: Hingoa Nounou mo e 'Uhinga'i Lea

Kupu si'i taha. 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngāue Fakapule'anga 2018.

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga Fika 10/2018

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o tolu kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o tolu e lao fakaangaanga kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. 'Oku tali he Fale ni 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngāue Fakapule'anga 2018. Tau hoko mai ki he Lao fika 20/2018 ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule'anga 2018. Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Mo'ale Finau, Vātau Mefi Hui, 'Akosita Lavulavu, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki ...

<002>

Taimi: 1605-1610

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea, 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu-mā-tolu (13).

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o ua 'o e Lao Fakaangaanga kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ke loto ki ai 'a Havea Tu'iha'angana, Siaso Sovaleni, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku 'ikai loto ki ai 'a e toko fa 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki! Kole atu ke tau lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga 2018. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Ngāue Fakapule’anga.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga, mo e fakataha alea kupu 1. Hingoa Nounou mo e ‘uhinga’i Lea: Kupu si’i ‘uluaki. ‘E ui ‘a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga 2018.

Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 20/2018

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu ‘o e Lao Fakaangaanga ko eni kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Veivosā Taka, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki.

Sea, ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu-mā-ua. (12)

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaanga, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a Siaosi Sovaleni, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa.

Sea, ‘oku ‘ikai loto ki ai ‘a e toko fā (4).

‘Eiki Sea: Hou’eiki! ‘Oku tali ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngāue Fakapule’anga 2018.

Pāloti’i ‘o tali Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘Atita Seniale 2016/2017

Tau hoko mai ki he Līpooti Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale 2016-2017. Fokotu’u mai ke tau tali. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Līpooti ko eni pea kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Veivosā Taka, Siaosi Sovaleni, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, Loto ki ai ‘a e toko hongofulu-ma-ono. (16)

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘Atita Seniale kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Pālōti'i tali Fakamatala Fakata'u Potungāue Pa'anga & Palani Fakafonua 2013-2016

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki! Ko e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua 2013/2014, 2015/2016 Mo'ui 2016. Fokotu'u atu ke mou tali. Ko ia 'oku loto ke tau tali kātaki 'o fakahā mai 'aki 'a e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, 'oku loto ki ai 'a Veivosā Taka, Siaso Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vataū Hui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDEC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa.

Sea, 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu-mā-ono. (16)

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e ngaahi Fakamatala Fakata'u, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai.

Pālōti'i tali Fakamatala Fakata'u Potungāue Mo'ui 2016/'17

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, ko e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui 2016. Fokotu'u mai ke tau tali. Fokotu'u mai ke tau tali /2017. Ko ia 'oku loto ke tau tali kātaki 'o fakahā 'aki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, 'oku loto ki ai 'a Veivosā Taka, Siaso Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDEC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa

Sea, 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu-mā-fitu. (17)

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Pālōti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Potungāue Toutai 2016/2017

Eiki Sea: Mālō Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Toutai 2016/2017. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Līpooti ko eni, kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, 'oku loto ki ai 'a Veivosā Taka, Siaso Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDEC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Nuku. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e took hongofulu mā fitu. ...

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u e Potungaue Toutai, kataki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai Sea.

Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u mei he MEIDECC 2017

Eiki Sea: Mālō ko e Lipooti mei he MEIDECC ki he 2017 ko ia 'oku loto ke tau 'a e Lipooti kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea, 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako ...

<004>

Taimi 1610-1610

Kalake Tēpile: 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. Loto kotoa ki ai 'a e hou'eiki toko hongofulu mā fitu.

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ke tau tali 'a e lipooti kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai.

Pālōti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u Sino'i Pa'anga Mālōlō 2016/2017

Eiki Sea: ...(mate maika) ... Hoko mei he Sino'i Pa'anga Mālōlō 2016 ki he 2017...

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, mo e 'Eiki Palēmia, loto ki ai 'a e toko hongofulu mā-fitu.

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he lipooti kātaki 'o fakahā mai ho nima.

Commented [SL1]: Ai h

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Pālōti'i 'o tali Lipooti Fakata'u 'Omipātīmeni 2016/2017

Eiki Sea: Mālō, ko e Lipooti 'Omipātīmeni mei Sanuali 2016 ki he 'aho 'o Sune 2017, ko ia 'oku loto ketau tali 'a e lipooti kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā

Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, loto kotoa ki ai 'a e hou'eiki, loto ki ai 'a e toko hongofulu mā-fitu.

'Eiki Sea: Mālō hou'eiki, ko e Līpooti Komisoni Fili 2017. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e līpooti ko eni kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Mo'ale Finau, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, loto kotoa ki ai 'a e hou'eiki, loto ki ai 'a e toko hongofulu mā-fitu.

'Eiki Sea: Mālō hou'eiki lava lelei 'etau ngāue mo e ngaahi lipooti mo e lao na'e tukuhifo mei he Kōmiti Kakato, hangē pē ko e feme'a'aki ko e Lipooti hono 'Atita 'a e Ngaahi Ngāue Fakapa'anga mo e fai pau ki he Lao 2016/2017, 'a ia na'e 'asenita'i ko e 4.2 'e kamata ia 'apongipongi 'i he 4.1. Kole fakamolemole atu pē 'ikai ke lava ke fakahoko atu 'a e līpooti 'i he 'aho ní koe'uhí 'oku fiema'u ke ma'u faingamālie pea mo e 'Atita Seniale fai ha *briefing* kae toki fai ha feme'a'aki mo ia 'apongipongi.

Hou'eiki 'oku ou lave'i pē 'oku 'ova 'etau taimi mou me'a hake ketau kelesi. Tolo'i 'a e Falé ki he 10 'apongipongi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'a e 'Eiki Sea)

<005>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu, 26 Sepitema 2018

Lotu:

Ui óe Fale

Poaki: Lord Tu'ivakanō, Lord Fusituá

Poaki Tomui: Minista *MIA*

Poaki Puke:

Poaki Folau: Minisita Mo'ui, Minisita Ngoue, Samiu Vaipulu, Tevita Lavemaau

Me'a e 'Eiki Sea

Hili 'a e me'a talitali 'a e 'Eiki Sea ne hoko atu pe ki he ngaahi me'a ne tokanga ki ai e ni'ihī e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea.

Ne fakaha 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 ko e naunau ko ia 'a e *Sea Star* 'oku kei 'i he Pule'anga ka 'oku 'ikai ke mole ia hangē ko e me'a 'a e Palēmīa, he 'oku 'i he malumalu pe ia 'o e Pule'anga 'o fakalele 'e he TAMA. Ne to e fehu'i mai 'e he Minisita Pa'anga ia ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 'a e lahi 'o e *rent*, pea ne tali 'e he fakafofonga 'oku tonu ke ma'u e fakamatala ko ia 'e he Pule'anga ka na'a ne tali pe, ko e 6000 tupu he māhina.

Ne fehu'i 'e he Palēmīa pe ne anga fēfē hono 'ave ki he TAMA ka ne me'a atu e Fakafofonga 'o Tongatapu 3 ko e lēkooti 'oku 'i he Pule'anga pē ia he ko e me'a kotoa kuo pau ke tali 'e he Kapineti.

Ne fai e ngaahi feme'a'aki 'i he *Sea Star* pea tu'utu'uni 'e he Sea ke fakatatali e ngaahi feme'aki ai kae 'oua me'a mai e Minisita ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. Ne 'ohake 'e he Fakafofonga Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u fekau'aki mo e vahe 'a e ni'ihī ne nau fai e savea hili 'a e saikolone ko *Gita* pea ne me'a mai e Minisita 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai. Ko e kei tali ke fakahū mai ha *submission* ke 'ave ki he Kapineti kae toki vahe sēniti.

Ka ne fakahā mei Haápai 12 'oku 'ikai ke tui ia ki he pehē mai 'e fai e ngāue he 'oku ne tui ia 'oku 'ikai totonu ke fuoloa ha ngāue ki ai he 'oku toko 4 pe kau ngāue leipa. Ne hoko atu mo Ha'apai 12 'o feinga ki he Pule'anga ke liliu 'a e founga ngāue pe sisitamu kae lava ke tafe 'a e ngāue.

Mālōlō

Ne hoko atu e feme'a'aki 'i he Fale Alea ki he fakama'ala'ala 'e he Minisita Polisi 'a e fa'ahinga hono faá ngaue'aki 'o e kau ngāue lauáho ke solovaáki ka ko e palopalema he oku fakangatangata pea ke ta'u 'e taha. Ne me'a mai e Palēmīa fiema'u pe kātaki ke lahi kae kumi ha founga ke hoko atu 'aki e ngāue.

Ne liliu ai pe 'o Kōmiti Kakato.

Kōmiti Kakato.

Ne kamata'aki e feme'a'aki e Lipooti Fakata'u 'a e *MEIDECC* 2017 'aki ha fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Minisita. Ko e kau ngāue 'oku 'i he toko 170 tupu pea fakamalumu ki ai e ngaahi va'a 'e valu. Ne me'a 'a e Minisita Ako 'o ne vikia e ngāue 'a e Talēkita Pule 'o e *MEIDECC* pea ne hoko atu ai ki he tu'unga satelaita 'a Tonga 'i Siaina 'o ne pehē 'oku lahi e pa'anga 'oku ma'u mei ai.

Ne me'a mai e Fakafofonga 'o Nōpele Fika 'uluaki 'o Vava'u 'o ne fehu'ia ki he tu'unga 'o e maama sola kau ai mo e fehu'i pe 'e holo e totongi 'uhila. Ka ne me'a mai e Minisita 'oku tau mai he uike ni 'a e koniteina mo e ngaahi kongokonga ke fai'aki hono ngaahi e maama sola 'oku palopalema.

Mālōlo

Ne liliu ai pe Fale Alea 'o Kōmiti Kakato 'i he hū mai hili 'a e 'ilo ho'atā. Ne fokotu'u ai pe Lipooti 'a e Potungāue *MEIDECC* pea poupou pea pālōti 'i 'o:

Loto:14

'Ikai Loto:

Ne fokotu'u mai mo e Lipooti 'a e Poate Sino'i Pa'anga Mālōloō Mei he Ngāue 2016/2017 pea poupou'i: Ne pālōti pea;

Loto: 15

'Ikai Loto:0

Ne hoko atu ai pe ki he Lipooti Fakata'u 'a e 'Ompatimeni mei Sanuali 2016-Sune 2017. Ne fakahoko 'e he Fakafofonga Nōpele fika 2 'o Ha'apai 'a ia ko e Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga 'a e Lipooti 'a e 'Ompatimeni koeúhí he 'oku 'i fē malumalu 'o e Fale Alea. Ne kole 'e he 'Eiki Nōpele Fakafofonga 'o 'Eua ke fai hano fakama'ala'ala 'o e faka'ilo 'a ia 'oku hā 'i he peesi 16 'o e Lipooti.

Ne fai hono tali 'e he Minisita Polisi pea ne pālōti 'i 'o tali 'i he :

Loto: 15

'Ikai Loto: 0

Ne hoko atu ai pe ki he Lipooti Fakata'u 'a e Komisoni Fili 2017 pea ne fokotu'u mai 'e he Minisita Polisi pea fehu'i 'e he Nōpele 'o 'Eua fekau'aki mo e totonu ki he fili hangē ko hotau kāinga mei muli. Ne me'a mai 'a e Minisita Lao 'oku lolotonga fai e ngāue ki he me'a ko ia ne fehu'i 'e he 'Eiki Nōpele.

Ne fakahoko mei he Fakafofonga 'o Tongatapu ko 'ene tokanga ki he me'a 'oku hā he lipooti fekau'aki mo e 'atā ko ia 'a e kau kaniteini ki hono ngaue'aki 'o e *media* ke potupotutata. Ne meá mai e minisita Polisi 'o ne pehē óku tau'atāina pe ngaahi *media* ka ne fakamahino 'e he fakafofonga Nōpele 'o 'Eua 'oku hā he lipooti ne 'i ai e palopalema he ne ikai tali ia he ngaahi *media* é ni'ihí e kau kaniteiti 'e ni'ihí.

Ne hoko atu ai pe Nōpele 'o 'Eua ki he ta'u motu'a ki he fili he ko e Konititūtone 'oku ngofua ki he tamasi'i ta'u 16 ke ma'u pea 'atā fakalao ke mali ka 'oku toki 'atā ia ke fili hono ta'u 21. Ne me'a mai e Palēmia 'oku loloto e 'uhinga ia ki he 'ikai ke fakakau mai e kakai mei muli ki he fili 'i Tonga ni. Ne fokotu'u pea poupou ke pālōti;

Loto: 16

‘Ikai Loto: 0

Ne hoko atu ai pe ki he Lipooti hono ‘Atita’i ‘o e Ngaahi Ngāue Fakapa’anga mo e Faipau ki he Lao 2016/2017 ka ne kole ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ke toloi ‘a e feme’a’aki ‘i he lipooti ko eni.

Ne hoko atu e feme’a’aki ki he Lipooti ‘o e ngaahi ‘āhi faka- Fale Alea. Ne toloi e Lipooti ‘a Vava’u 15 kae ‘oua kuo me’a mai e Fakafofonga ‘o Vava’u 15 pea kamata’aki leva e Lipooti ‘a Tongatapu 6.

Mālōlō

Ne hoko atu ki he fakama’ala’ala ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 6 ka ko e Minisita ‘o e Potungāue MEIDECC. Ne to’oto’o kongkonga lalahi pe Minisita ‘o kau ai ‘a e fakamālō’ia ‘a e ‘ikai ha mo’ui é mole he afā ko *Gita*, ko e ngāue mo e fepoupouaki hono vāhenga ‘o nau ikuna ai e ngaahi pale lahi ‘i he fe’auhi Tonga Masani. Na’a ne hoko atu ki he pō ako ‘a e fānau ako he vāhenga kae pehē ki he founa tauhi lēkooti mo tauhi tohi ‘a e ngaahi kosilio. Ne kau mo e vai pehē ki he hala ‘i he tokanga ki ai e ni’ihi e ngaahi kolo ‘i Tongatapu 6. Ne kau mo e fokotu’u ia ke fakalahi mo e ngatangata’anga ‘o e kolo ‘i he me’a ne hoha’a ki ai ‘a e ngaahi kolo ‘i he vāhenga Tongatapu 6. Ne to e kau mo e faito’o konatapu ‘i he me’a ne fai ki ai e tokanga ‘a e ngaahi kolo pea kau ai mo e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke ‘asi he Lao hangē ko e mihi penisini, kuluu pea kau atu eni kiai moe *shelltoxs*.

Ne liliu ‘a e Kōmiti Kakato ‘o Fale Alea pea Lipooti ‘a e Fakafofonga ‘o Hapai 13 ‘a e Lipooti mei he ngāue kuo lava ‘i he Kōmiti Kakato.

Ne Pāloti’i ‘a e lau tu’o ua ‘o e Lao Fakaangaanga(Fakatonutonu) Ki he Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga 2018 ‘o tali ‘i he

Loto: 16

‘Ikai Loto : 1

Lau tu’o tolu pea pāloti’i ‘o

Loto : 16

‘Ikai Loto: 0

Pāloti’i ‘a e Lau tu’o ua ó e Fakaangaanga (Fakatonutonu) Ki he Ngāue Fakapule’anga 2018

Loto : 16

‘Ikai Loto: 0

Na lau tu’o tolu pea pāloti ‘o tali ‘i he;

Loto: 15

‘Ikai Loto: 0

Pāloti’i ‘a e lau tu’o ua ‘o e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) Ki he Ngāue Fakapule’anga 2018

Loto: 13

‘Ikai loto: 4

Lau tu’o tolu pea pālōti’i ‘o tali ‘i he loto ki ai:

Loto: 12

‘Íkai Loto: 4

Ne hoko atu ai pe ki he Lipooti ‘a e ‘Ofisi ‘o e Atita Seniale 2016/2017 pea loto ki ai ‘a e toko 12

Ne tali mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Pa’anga & Palani 2013,2014, 2015, 2016 pea ne tali he loto ki ai e toko 16 pea ‘ikai ha fakahā loto.

Ne pālōti’i mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui 2015/16 ‘o tali he loto ki ai ‘a e toko 17 pea ‘ikai ha fakahā loto.

Ne tali mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Toutai ki he 2016/2017 í he loto ki ai á e toko 17 pea ‘ikai ha fakahā loto.

Tali mo e Fakamatala Fakatau ‘a e *MEIDECC* ki he 2017 ‘i he loto ki ai ‘a e toko 17 pea ‘ikai ha fakahā loto.

Tali mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e Sino’i Pa’anga Mālōlō Mei he Ngāue 2016/2017 he loto ki ai ‘a e toko 17 pea ‘ikai ha fakahā loto.

Ne tali mo e Fakamatala Fakataú ‘a e ‘Ompatimeni mei Sanuali 2016 ki Sune 2017 í he loto ki ai ‘a e toko 17 pea ‘ikai ha fakahā loto.

Tali mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e Komisoni Fili 2017 ‘i he loto ki ai á e toko 17 ‘o ‘ikai ha fakahā loto.

Ne Kelesi ai pe pea toloi ki he 10am Tu’apulelulu.

